

ДИМ СВОБОДИ УКРАЇНА

АНАЛІТИЧНИЙ ЗВІТ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ПРОЕКТУ

**АНАЛІЗ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
ТА ЗАХОДІВ ВІДПОВІДНИХ ІНСТИТУЦІЙ ЩОДО
УМОВ ТРИМАННЯ ТА СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ
НЕПОВНОЛІТНІХ В ПЕНІТЕНЦІАРНИХ
УСТАНОВАХ**

Київ 2010

**Видання стало можливим завдяки фінансовій підтримці
Міжнародного фонду „Відродження”**

Оцінки, висловлені в експертних статтях, є виключно точкою зору їх авторів і не завжди збігаються з поглядами редакції та МГО „Дім Свободи – Україна”, і в жодному разі не можуть вважатися позицією міжнародного фонду „Відродження”

ПЕРЕДМОВА

Пропонуємо до вашої уваги аналітичний звіт за результатами проекту *Аналіз державної політики України та заходів відповідних інституцій щодо умов утримання та соціальної адаптації неповнолітніх у пенітенціарних установах*, який виконувався міжнародною громадською організацією „Дім Свободи Україна” від жовтня 2009 року до травня 2010 року в партнерстві з Державним департаментом України з виконання покарань та за участі експертів з інших державних установ та громадських організацій. В рамках виконання проекту ми намагалися з’ясувати рівень дотримання прав неповнолітніх, що опинилися у конфлікті із законом на етапах затримання, ведення досудового слідства, та відбування покарання у виховних закладах закритого типу (колоніях), а також фактори ризику та можливості для подальшої соціальної та психологічної адаптації неповнолітніх в’язнів після виходу на волю та повернення в громаду.

Отже, пропонуємо ознайомитися з результатами анонімного опитування вихованців та персоналу чотирьох виправних колоній для неповнолітніх, а також з висновками, коментарями та пропозиціями експертів.

Висловлюємо щире подяку начальнику управління організації кримінально-виконавчої інспекції Держдепартаменту України з виконання покарань **Олегу Янчуку**, начальнику Кримінальної міліції у справах дітей МВС України **Тетяні Бахтіяровій**, прокурор управління нагляду за додержанням законності при виконанні судових рішень у кримінальних та інших примусових заходах Генеральної прокуратури України **Василю Кожухарю**, голові всеукраїнської фундації „Захист прав дітей” **Євгенії Павловій**, соціальному психологу **Вадиму Козловському**; працівникам виправних установ Прилук, Луцьку, Мелітополя і Луганська та СІЗО №13 м. Києва, які допомогли нам в організації та самі взяли безпосередню участь у проведеному опитуванні, а також багатьом іншим, хто працював з нами протягом семи місяців.

Окремо висловлюємо подяку працівникам міжнародного фонду „Відродження” **Роману Романову**, **Ліані Мороз** та **Руслану Крапличу** за надану фінансову та консультативну підтримку, без якої наше дослідження було б неможливим.

*Президент „Дому Свободи – Україна”
Світлана Франчук*

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I Дослідження умов утримання та соціальної адаптації неповнолітніх у пенітенціарних установах

Вступ.....	9
Короткий опис проекту.....	12
Методологія дослідження.....	13
Результати опитування неповнолітніх у виправних закладах (колоніях).....	15

РОЗДІЛ II Експертні коментарі та рекомендації

Коментар за результатами дослідження та рекомендації щодо умов тримання і соціальної адаптації неповнолітніх в пенітенціарних установах.....	35
Утримання та соціальна адаптація неповнолітніх у пенітенціарних установах.....	41
Особливості прокурорського нагляду при розслідуванні кримінальних справ про злочини неповнолітніх	51
Особливості провадження у справах Про злочини неповнолітніх.....	55
Оцінювання ризиків в патронажній роботі з підлітками, що перебувають у конфлікті із законом.....	63
Інформація про організацію-виконавця проекту.....	71

РОЗДІЛ І

Дослідження умов утримання та соціальної адаптації неповнолітніх у пенітенціарних установах

ВСТУП

Проблема злочинності серед неповнолітніх завжди актуальна. Від того, як вона вирішується сьогодні, залежить тенденція розвитку злочинності в майбутньому. Попри те, що протягом останніх двох років в цілому по Україні кількість злочинів, скоєних неповнолітніми дещо скоротилася, загрозливою тенденцією можна вважати зростання частки тяжких та особливо жорстоких підліткових злочинів. Майже втричі зросла групова підліткова злочинність

В Україні нині існує 10 виховних колоній для неповнолітніх, в яких перебувають 1000 засуджених. Більше половини засуджених підлітків – віком від 14 до 17 років. Третина відбуває строк за крадіжки, третина – за розбій і пограбування, 13% молодих в'язнів засуджені за умисні вбивства. Майже 70% засуджених вели асоціальний спосіб життя, 24% не працювали і не вчилися, 22% – сироти. Як сказав перший заступник голови Державного департаменту України з питань виконання покарань Микола Ільтьай: „Ці діти не мали батьківського піклування, турботи, впливу. Їх виховувала вулиця, вона ж на них і впливала, через це вони є зараз такими. Багато про що говорить те, що 50-70 осіб щорічно до нас приходять неграмотними, які не вміють писати та читати „,

Як зазначив заступник начальника управління соціально-виховної та психологічної роботи в Держдепартаменті з виконання покарань України Олег Янчук, економічна криза суттєво вплинула на становище неповнолітніх, які мають проблеми із законом. При цьому, попри певну позитивну кількісну динаміку (наприклад, кількість засуджених неповнолітніх), аналіз опосередкованих показників свідчить про погіршення соціальних характеристик дітей-правопорушників, високий рівень криміногенної зараженості та педагогічної запущеності, підвищення їх агресії та, відповідно, тяжкості вчинених злочинів. Так, наприклад, серед неповнолітніх, засуджених до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, з 68% у 2008 році до 72% у 2009 році збільшилась кількість тих, що навчалися у школах та інших навчальних закладах. Здебільшого це діти з неблагополучних чи неповних сімей, які мають матеріальні проблеми – 57% від загальної кількості засуджених. Серед засуджених неповнолітніх має тенденцію до збільшення кількість тих, що вчинили злочини у складі групи (60%) та у стані алкогольного сп'яніння (14%). Із 66% до 70% збільшилася питома вага тяжких злочинів, вчинених неповнолітніми. Серед підлітків, які в решті решт засуджуються до покарань у виді позбавлення волі та потрапляють до виховних колоній, 57,2% (за підсумками 2009 року) раніше вже притягувалися до кримінальної відповідальності без позбавлення волі.

Якщо говорити про динаміку соціально-демографічних показників неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі, то варто відмітити збільшення протягом 2008-2009 років кількості таких засуджених у віці від 14 до 16 років (з 5% до 8%), таких, що виховувалися без батьків (з 33% до 41%). а також таких, що виховувалися у закладах Міністерства освіти і науки (з 13 до 15%). Аналіз вчинених такими засудженими злочинів показує тенденцію до збільшення питомої ваги випадків умисного вбивства (8%), умисних тяжких тілесних ушкоджень (7%), розбоїв (15%).

За словами дитячого тюремного психолога Ігоря Марцинківського, 52% неповнолітніх правопорушників, яким суд виніс покарання у вигляді позбавлення волі, виростили у неблагополучних або неповних родинах, з низькими статками. 21% – сироти. Проте є випадки, коли на хибний шлях стають діти з цілком нормальних,

на перший погляд, родин. Як правило, це так звані гіперактивні діти і діти, обділені батьківською турботою, з дефіцитом уваги до них. На думку психолога, таких дітлахів в Україні щонайменше 50 тисяч. Це є фон, з якого дуже часто виходить дитяча злочинність і з ним потрібно щось робити ще й за межами виправних установ.

Щодо умов у закритих виховних закладах для неповнолітніх, Держдепартамент України з виконання покарань зробив чималі кроки для наближення до європейських стандартів, в тому числі через опрацювання інноваційних підходів та методів в процесі психологічної реабілітації та соціальної адаптації. Водночас постійний аналіз ситуації, особливо із залученням незалежних експертів та неурядових організацій, дозволять не лише виробити конкретні практичні рекомендації, але й забезпечити можливість неупередженого моніторингу щодо стану дотримання прав неповнолітніх.

На думку експертів, на сьогодні основним завданням як окремих державних інституцій, так і суспільства в цілому в цій царині має стати всебічне сприяння психологічній та соціальній реабілітації підлітків, надання їм кваліфікованої допомоги, в тому числі щодо отримання освіти та професійних навиків, які дозволили б після закінчення терміну перебування у виправних закладах знайти роботу, продовжити навчання, стати активними членами сучасного суспільства. Жодним іншим чином не можна уникнути подальшого зростання рівня злочинності, в тому числі рецидивної, особливо у молодіжному середовищі.

Також, як зазначають експерти, злочинність в Україні „молодшає” через соціальні та економічні труднощі, занепад моральності, знецінення ролі сім’ї та школи. Особливо негативно впливає на ситуацію збільшення частки неблагополучних та неповних сімей. Так само варто згадати збільшення кількості випадків порушення прав неповнолітніх як батьками, так і суспільними та владними інститутами. Часто підлітки скоюють злочини або під стороннім впливом, або зовсім не усвідомлюючи міри своєї відповідальності та наслідків протиправної діяльності. Саме тому необхідна широка освітня кампанія за участі психологів, правоохоронців, вчителів та усіх небайдужих, аби упередити можливі злочини, надати дітям більше інформації про їхні права та обов’язки, в тому числі про способи захисту таких прав.

Високий рівень педагогічної занедбаності, соціальних проблем, що спонукають неповнолітніх до вчинення злочинів, підвищення рівня агресії у їхній поведінці, що в певній мірі викликано впливом економічної кризи та більш жорстокими "умовами виживання", тягне за собою необхідність вдосконалення та диференціації форм і методів соціально-виховного, психологічного впливу на таких неповнолітніх, зміни підходів до формування сприятливих моделей соціально-педагогічного та соціально-психологічного середовища у місцях роботи з ними, вдосконалення системи супроводу, моніторингу та перегляду індикаторів процесу соціальної реабілітації таких дітей.

Міністерством України у справах, сім’ї, молоді та спорту було розроблено та зареєстровано в Міністерстві юстиції України наказ від 28.10.2008 (№288/4322) «Про затвердження порядку взаємодії центрів соціальних служб для сім’ї, дітей та молоді і кримінально-виконавчої інспекції щодо забезпечення соціального супроводу і контролю за поведінкою дітей і молоді, які засуджені до покарань, не пов’язаних з позбавленням волі». У положеннях цього наказу передбачені елементи пробації,

зокрема соціальний супровід неповнолітніх. Служби супроводу дітей в конфлікті з законом провадитимуть соціальний патронаж над дітьми схильними до правопорушень, малолітніми та неповнолітніми правопорушниками та злочинцями, супровід сімей в яких виховуються такі діти з метою реабілітації та попередження майбутніх негативних проявів

Відповідно до пункту 4 Прикінцевих положень Кримінально-виконавчого кодексу України кримінально-виконавча інспекція з 1 січня 2009 року розпочала роботу щодо обліку та контролю за поведінкою осіб, умовно-достроково звільнених від відбування покарання. На цей час Департамент надіслав до Мініюсту проект Закону України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України та Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» щодо порядку обліку осіб, умовно-достроково звільнених від відбування покарання, та здійснення контролю за їх поведінкою» для проведення правової експертизи та подання на розгляд Кабінету Міністрів України.

Однак, цільові програми в цій галузі протягом останніх двох років постійно гальмують внаслідок проблем з виконанням дохідної частини бюджету. Відповідно до пункту 19 постанови Кабінету Міністрів України від 26.11.2008 (№ 1036) «Деякі питання організації бюджетного процесу» та доручення Першого віце-прем'єр-міністра О. Турчинова від 03.07.2009 (№ 33393/1/1-09) до стабілізації економічної ситуації в країні тимчасово припинено підготовку проектів нових державних цільових програм, в тому числі щодо підтримки сімей та дітей, що опинилися в складних життєвих обставинах, а це означає відсутність скоординованого плану дій на наступні роки, що не може не позначитися негативним чином на й без того складній ситуації

Іншою гострою проблемою залишається нестача кадрів. Так, Державний центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, координує роботу 1,900 регіональних та міських центрів, в яких працюють близько 5,000 працівників. Але через кризу кількість працівників лише минулого року скоротилася на 300 осіб, попри те, що на сьогодні в Україні офіційно виявлено понад 70,000 проблемних сімей. Більше того, через нестачу коштів в місцевих бюджетах, на селі та в районах такі соціальні служби взагалі відсутні. Низький рівень зарплат, несприятливі умови праці та фактична відсутність перспектив для кар'єрного зростання навряд чи дає змогу сподіватися на приток фахівців в цю галузь у найближчі роки.

Попри те, що останнім чином Міністерство внутрішніх справ та прокуратура дедалі більше і більш ефективно співпрацюють з відповідними державними та громадськими інституціями на всіх рівнях для попередження підліткової злочинності, ці питання потребують ширшого розголосу та привернення уваги до проблеми суспільства в цілому.

Системна роз'єднаність у країні державних інститутів, що займаються проблемами неповнолітніх, не дає змоги досягти позитивних результатів у сфері захисту дитини від впливу кримінального середовища, а отже, знизити рівень дитячої злочинності. Змінити на краще такий стан речей можна, об'єднавши зусилля різних державних органів і структур, а також громадських організацій у єдиному векторі цілісної системи ювенальної юстиції, запровадження якої є важливим механізмом відновлення фізичного й психологічного стану та соціального статусу дитини за значної економії коштів.

КОРОТКИЙ ОПИС ПРОЕКТУ

Проект *„Аналіз державної політики України та заходів відповідних інституцій щодо умов утримання та соціальної адаптації неповнолітніх у пенітенціарних установах”* виконувався міжнародною громадською організацією „Дім Свободи Україна” впродовж 7-ми місяців – від жовтня 2009 року до травня 2010 року.

Основними завданнями проекту були наступні:

1. Вивчити ситуацію з дотриманням прав неповнолітніх вихованців виправних закладів в чотирьох областях України;
2. За безпосередньої участі Держдепартаменту України з виконання покарань опрацювати рекомендації для відповідних міністерств, установ та організацій щодо психологічної адаптації та соціальної реабілітації ув'язнених підлітків та попередження підліткової злочинності; особливої уваги надати програмам психологічної допомоги, професійної освіти та подальшого працевлаштування молодих людей.
3. Представити результати моніторингу, аналізу та вироблені рекомендації до відповідних державних інституцій (МВС, прокуратури, Держдепартаменту з виконання покарань, Міністерства у справах сім'ї та молоді, Міністерства освіти), а також усіляко сприяти впровадженню таких рекомендацій в життя.

Для виконання поставлених завдань в рамках проекту були передбачені наступні заходи:

- Проведення моніторингу умов дотримання, забезпечення прав та виконання заходів, спрямованих на соціальну адаптацію неповнолітніх у виправних закладах та у СІЗО;
- Створення робочої експертної групи за участі представників відповідних міністерств та відомств, неурядових організацій та незалежних фахівців (психологів, соціологів тощо) для вироблення практичних рекомендацій щодо забезпечення прав підлітків, що опинилися у конфлікті із законом, психологічної адаптації та соціальної реабілітації неповнолітніх злочинців, а також щодо попередження підліткової злочинності в суспільстві.
- Представлення вироблених рекомендацій та сприяння взаємодії відповідних державних інституцій та організацій громадянського суспільства для більш ефективного попередження підліткової злочинності і забезпечення прав та ефективної соціальної реабілітації і адаптації підлітків, що опинилися в конфлікті із законом.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Дослідження, проведене в рамках проекту, мало на меті: визначити рівень дотримання прав неповнолітніх, що відбувають покарання за ґратами, на наступних етапах: затримання, ведення слідства з перебуванням в СІЗО та під час перебування у виправній колонії; а також дослідити, наскільки їх можна вважати готовими до звичайного життя після закінчення терміну покарання, і до яких заходів необхідно вдатися як державним органам, так і суспільству для того, аби процес ресоціалізації підлітків у конфлікті із законом був максимально ефективним.

Дослідження проводилося з використанням традиційного для соціологічних досліджень методу опитування – анонімного анкетування, але застосована методологія відрізняється від наукових соціологічних досліджень через відсутність вибірки.

Відповідно до мети, в ході дослідження вирішувалися такі **завдання**:

1. Опрацювання анкет для анонімного опитування із залученням фахових юристів та психологів;
2. Формування робочої групи для проведення дослідження (підбір персоналу, підготовка та розробка інструкцій для інтерв'юерів);
3. Отримання інформації за ключовими вимірами, її узагальнення та аналіз;
4. Опрацювання рекомендацій для відповідних державних установ (МВС, прокуратури, Держдепартаменту з виконання покарань, Міністерства у справах сім'ї та молоді, Міністерства освіти)
5. Поширення інформації про результати дослідження та їх обговорення у відповідних органах державної влади та громадськістю.

Організація та програма опитування

Програма опитування за проектом проводилася у кілька етапів, а саме:

- На початку була опрацьована та остаточно затверджена анкета для проведення опитування, а також формат для створення бази даних..
- На наступному етапі була організована підготовка для інтерв'юерів, під час якої вони були ознайомлені з метою дослідження, правилами поведінки в колоніях для неповнолітніх та з правилами спілкування під час проведення анкетування. Також була детально обговорена сама анкета з роз'ясненням невизначених моментів тощо.
- На наступному етапі було проведено опитування 146 вихованців колоній для неповнолітніх. Опитування проводилося в Прилуцькій, Луганській, Луцькій та Мелітопольській колоніях. Опитування здійснювалося безпосередньо в приміщеннях зазначених установ шляхом анонімного анкетування за випадковою вибіркою.
- Дані анкет були введені в базу даних і опрацьовані відповідним чином як у кількісному, так і у відсотковому вимірах.

- З метою поглиблення інтерпретації отриманих даних була організована робота експертної групи, до складу якої увійшли представники Державного департаменту України з виконання покарань, МВС, прокуратури, а також психологи та юристи з неурядових організацій.
- Зроблені експертною групою висновки, а також опрацьовані рекомендації були винесені на відкрите експертне обговорення. Всі зауваження фахівців викладені в експертних коментарях аналітичного звіту.

РЕЗУЛЬТАТИ ОПИТУВАННЯ ВИХОВАНЦІВ КОЛОНІЙ ДЛЯ НЕПОВНОЛІТНІХ

В ході анонімного опитування в колоніях для неповнолітніх було опитано 162 особи у виправних закладах для неповнолітніх, з яких **валідними були визнані 146 анкет**, отже розрахунок відбувався, виходячи з цієї цифри. Також ми опитали 22 особи, що перебувають в СІЗО, але оскільки їхні відповіді пропорційно корелювалися з отриманими під час проведення в колоніях, ми не стали їх виносити окремо.

1. Соціально-демографічний зріз

На сьогоднішній день проблема правопорушень неповнолітніх є і залишається однією з гострих проблем українського суспільства. над пошуком шляхів її вирішення працює широке коло фахівців різних наукових галузей: кримінології, юриспруденції, психології, педагогіки, соціальної педагогіки, соціології, правознавства тощо. Останнє десятиліття характеризується підвищенням напруженості криміногенної обстановки та зростанням злочинності, особливо серед неповнолітніх. Кримінальна активність неповнолітніх є значно вищою, ніж у дорослого населення. Якщо на 10,000 підлітків віком від 14 до 17 років протягом року в середньому припадає близько 120 злочинів, то на таку ж кількість дорослих – 90 злочинів.

В ході опитування ми отримали наступні дані щодо вікових категорій неповнолітніх, які на сьогодні відбувають покарання у виправних закладах закритого типу:

„Скільки повних років Вам виповнилося на момент затримання?“

(Таблиця 1.1.)

	Відповідей	від 146-ти опитаних
Виповнилося 14 років	15	10%
Виповнилося 15 років	41	28%
Виповнилося 16 років	71	49%
Виповнилося 17 років	19	13%

Як видно з **Таблиці 1.1.**, „критичним” віком тут можна вважати 15-16 років. Це частково пояснюється віковими особливості психіки підлітків, які сприяють антисуспільним проявам (акцентуація характеру, реакція групування, реакція емансипації, почуття дорослості, прагнення до самоствердження, емоційна неврівноваженість, підвищена збудливість тощо). Окрім того, варто зважати на біологічні та генетичні причини вчинення неповнолітніми правопорушень - це порушення роботи ферментативної та гормональної систем організму; вроджені психопатії; мінімальні мозкові дисфункції внаслідок органічного враження головного мозку, тощо.

„Скільки класів середньої школи Ви закінчили на момент затримання?” (Таблиця 1.2.)

	Відповідей	від 146-ти опитаних
5-6 класів	4	3%
7-8 класів	37	25%
9 класів	72	49%
10 класів	21	14%
11-12 класів	5	3%
не відповіли на питання	7	5%

Як видно з **Таблиці 1.2.**, переважна більшість опитуваних на момент затримання вчилися у школі. На сьогодні практично всі фахівці збігаються у висновку, що однією з ключових причин делінквентної поведінки підлітків варто визнати проблеми у взаємостосунках дитини в шкільному середовищі (антипедагогічні методи роботи вчителів із важковиховуваною дитиною, конфліктні ситуації в класному колективі, неуспішність у навчанні, слабкий зв'язок між школою та сім'єю). Окремо потрібно виділити низький рівень правової освіти та виховання в школі та сім'ї й формування на цій основі правового нігілізму – негативного або байдужого ставлення до норм державного права.

Так само дається взнаки і негативний вплив позашкільного середовища: скорочення системи закладів дозвілля для неповнолітніх призводить до незайнятості вільного часу дітей та підлітків (в Україні три тисячі населених пунктів не мають жодного закладу культури, 6,5 тисяч культурних закладів зачинено, ще 500 знаходяться в аварійному стані); а також негативний вплив засобів масової інформації, що пропагують культ фізичної сили та агресію.

Сім'я займає головне місце в моральному формуванні особистості, вона бере з перших днів життя дитини на себе турботу про її здоров'я і виховання, сім'я дає дітям початкові знання про навколишній світ, виробляє певні уявлення і навички, допомагає здійснювати контакти з багатьма іншими людьми тощо.

Проведені протягом останніх років різними науковцями та організаціями дослідження причин правопорушень і злочинів, вчинених неповнолітніми, свідчать, що у понад 90% випадків механізм протиправної поведінки був запущений недоліками сімейного виховання, при чому часто діти приходять до протиправної поведінки під безпосереднім впливом або за участю батьків.

„В якій сім'ї Ви зростали?” (Таблиця 1.3.)

	Відповідей	від 146-ти опитаних
В повній (обидва батьки)	59	40%
В неповній (один із батьків)	63	43%
В сім'ї родичів	3	2%
В інтернаті	6	4%
Сирота	13	9%
Інше	2	1%

Як видно з **Таблиці 1.3.**, 60% опитаних вихованців колоній зростали у неповній сім'ї або ж без батьків. Крім того, на думку експертів, значна кількість соціально дезадаптованих підлітків виховується навіть у повних сім'ях, але із несприятливим емоційним кліматом, підвищеною конфліктністю внутрішньо-сімейних стосунків.

У нових суспільних умовах, особливо в період економічної кризи, змінився і склад правопорушників. Тепер їх доповнили діти з об'єктивно нормальних, але із складним економічним станом сімей. Як видно з **Таблиці 1.4.**, лише 9% опитаних відповіли, що у їхніх сім'ях був повний статок, тоді як 10% зазначили, що грошей не вистачало навіть на їжу.

„Як Ви оцінюєте матеріальний стан Вашої родини на момент затримання?“ (Таблиця 1.4.)

	Відповідей	від 146-ти опитаних
Нам не вистачало грошей навіть на їжу	14	10%
У нас вистачало грошей на їжу, але для покупки одягу треба відкладати гроші заздалегідь	63	43%
Вистачало грошей на їжу й одяг, але не могли купувати дорогі речі	48	33%
Повний статок, не обмежені в коштах	13	9%
Без відповіді	2	1%

Водночас, варто взяти до уваги, що до колоній потрапляють, як правило, ті підлітки, які в минулому вже мали проблеми із законом, але не були засуджені до ув'язнення, або ж ті, які скоїли тяжкі злочини.

Переважно неповнолітні в'язні виявляються засудженими за тяжкі злочини та за повторні крадіжки. За офіційними даними, протягом останніх двох років відзначалося зниження кількості злочинів скоєних неповнолітніми, вдавалося стримувати і зростання таких злочинів, як хуліганство та крадіжки автотранспорту. Водночас, і це підтверджують дані, наведені в **Таблиці 1.5.**, зростає кількість корисливих злочинів, насамперед крадіжок особистого майна, розбоїв та пограбувань. Зростає кількість злочинів, пов'язаних із шахрайством, до яких удаються неповнолітні з метою наживи. Частіше за все такі злочини скоюються неповнолітніми, які ніде не працюють і не навчаються, або прогулюють школу і недостатньо успішні у навчанні.

Надзвичайно небезпечною тенденцією останніх років є збільшення так званих резонансних злочинів, які відрізняються особливим цинізмом і жорстокістю. Як видно з **Таблиці 1.5.**, 17% скоєних вихованцями колоній злочинів – це вбивства (або спроба вбивства), жорстокі побиття та зґвалтування.

Як правило, підлітки скоюють злочини не поодинці, а групами.

**„В чому Вас звинувачували при затриманні?” (за порядком зменшення):
(Таблиця 1.5.)**

	Відповідей	від 146-ти опитаних
Крадіжка	49	34%
Розбій	24	16%
Викрадення (угон) автомобіля	18	12%
Грабіж	17	12%
Вбивство або спроба вбивства	16	11%
Хуліганство	6	4%
Нанесення тяжких тілесних ушкоджень	6	4%
Зґвалтування	3	2%
Торгівля наркотиками	2	1%
Ношення вогнепальної зброї	1	1%
Вимагання	1	1%
Не відповіли на питання	3	2%

Як вже зазначалося, на думку фахівців, основними причинами, що спонукають підлітка до кримінальної діяльності виявляється його соціальна незрілість і психофізичні особливості підлітка, прагнення пережити нові відчуття, підвищене бажання незалежності.

Вагомим негативним соціальним чинником тут виступає і саме суспільство. Радикальні зміни у всіх сферах життя суспільства, криза політичного, економічного і духовного життя є значним стресогенним фактором для психіки фактично всіх людей, в першу чергу молоді. Втрата в кризовий час почуття внутрішнього комфорту, рівноваги, впевненості у майбутньому у багатьох випадках призводять до вживання підлітками алкоголю та наркотиків. Як видно з **Таблиці 1.6.**, 35% опитаних відповіли, що скоїли злочин під впливом наркотиків або алкоголю.

**„Що спонукало Вас до скоєння злочину, за який Вас засуджено?”
(Таблиця 1.6.)**

	Відповідей	від 146-ти опитаних
Це була випадковість (нешасний випадок)	31	21%
Я знаходився (лась) під дією наркотиків (алкоголю, сильнодіючих лікарських засобів тощо)	51	35%
Дуже потрібні були гроші	33	23%
Я діяв(ла) свідомо і ні про що не шкодую	2	1%
Це була реакція на образу (агресію) в мій бік	13	9%
Без відповіді	16	11%

Таким чином, варто зазначити, що підлітковий вік – один із кризових етапів у становленні особистості. Нові особистісні якості у цей період формуються в ході різних видів діяльності: навчання, трудової, творчої тощо. Природним у цьому віці є бажання до прояву дорослості, розвитку самооцінки, інтерес до своєї особистості та своїх здібностей. Але при відсутності умов до позитивної реалізації потенціалу підлітка, процеси самоутвердження можуть виявитися у викривлених формах і привести до негативних реакцій та наслідків.

2. Застосування до затриманих фізичного насильства та морального тиску

З метою дослідити стан дотримання права неповнолітніх арештантів на не жорстоке поводження в момент затримання та на етапі ведення досудового слідства, ми попросили їх відповісти на низку питань, що відображені у Таблицях 2.1. – 2.5.

На жаль, доводиться констатувати, що у переважній більшості випадків до неповнолітніх затриманих (ув'язнених) було застосоване насильство у тій чи іншій формі. (Таблиця 2.1.). *Серед застосованих до них форм насильства опитувані називали побиття, в т.ч. палицями, застосування електрошокеру, душіння.*

„Чи було застосовано до Вас фізичне насильство?” (Таблиця 2.1.)

	Випадків	від 146-ти опитаних
Так	75	51%
Ні	71	49%

Як свідчать отримані дані (Таблиця 2.2.), переважна більшість респондентів, які ствердно відповіли на попереднє питання, піддавалися фізичному насильству під час затримання/арешту (27%) та в камері затриманих у відділенні міліції (63%). Більше того, у 81% випадків фізичне насильство застосовувалося правоохоронцями (Таблиця 2.3.). Така інформація дає підстави вважати, що представники міліції надто часто перевищують свої повноваження і фактично вдаються до протиправних дій.

Цей високий показник частково можна пояснити нерозумінням особливостей поведінки підлітка, а отже і неадекватною реакцією на неї. Саме тому можна стверджувати, що представники міліції потребують спеціалізованої підготовки щодо роботи з неповнолітніми. З іншого боку, прокуратура має посилити контроль за дотриманням прав затриманих/арештованих як у момент затримання, так і в ході ведення досудового слідства.

„Якщо так, коли і де саме Ви піддавалися фізичному насильству?”

Можна було обирати кілька варіантів відповіді (Таблиця 2.2.)

	Випадків	Від 75 осіб, що відповіли „так”
Під час затримання / арешту	20	27%
В камері затриманих у відділенні міліції	47	63%
В СІЗО	7	9%
У виправному закладі	4	5%
Інше, або без відповіді	5	6%

„Хто застосовував проти Вас фізичну силу?“

Можна було обирати кілька варіантів відповіді (Таблиця 2.3.)

	Випадків	Від 75 осіб, що відповіли „так“
Правоохоронці	61	81%
Інші ув'язнені чи підслідні	1	1%
Працівники СІЗО або колонії	5	7%
Інші, або без відповіді	6	8%

До того ж, респонденти зазначили, що під час арешту та перебування в камері затриманих у відділенні міліції вони піддавалися примусу через залякування, шантаж, погрози „навісити” інші злочини, особисті образи в грубій формі тощо. Щодо перебування в СІЗО та виправних закладах, такі випадки фактично поодинокі.

Як зазначають фахівці, застосування різних форм психічного насильства може не лише пригнітити волю потерпілого, але й завдати йому психічної травми, іноді не менш небезпечної, ніж травма фізичного характеру. Ця травма визначається у вигляді стресу. Особливо це небезпечно для психіки неповнолітнього, отже ця проблема також вимагає пильної уваги з боку відповідних контролюючих органів, в першу чергу - прокуратури.

На питання щодо причин та правомірності застосування фізичного та морального тиску на затриманого, відповіді були наступними:

„Як Ви вважаєте, що спричинило у Вашому випадку застосування фізичної сили?“ Можна було обирати кілька варіантів відповіді (Таблиця 2.4.)

	Випадків	Від 75 осіб, що відповіли „так“
Не можу відповісти на питання	18	24%
Від мене очікували зміни показань	38	51%
Це була відповідь на образі / агресію з мого боку	3	4%
Мабуть, просто для залякування	16	21%

Як видно з **Таблиці 2.4.**, у переважній більшості випадків (51%) застосування фізичної сили правоохоронцями відбувалося задля того, аби добитися від затриманого зміни показань. Тобто, мова вже йдеться фактично про службовий злочин, адже до насильства по відношенню до неповнолітнього вдавалися з конкретною метою.

Майже чверть опитаних взагалі не змогли відповісти на це питання, а кожен п'ятий вважає, що його хотіли „просто залякати”. Лише у 3-х випадках респонденти зазначили, що застосування сили було відповіддю на образі чи агресію з його боку.

Попри невисокий рівень правової обізнаності неповнолітніх, 91% опитаних з тих, до кого була застосована фізична сила, вважають, що правоохоронці не мали на це права. Водночас 9% вважають такі заходи прийнятними, адже „інакше не можна було”. (Таблиця 2.5.)

„Чи вважаєте Ви застосування фізичної сили до Вас виправданою мірою?”

(Таблиця 2.5.)

	Випадків	Від 75 осіб, що відповіли „так”
Так, бо інакше не можна було	7	9%
Ні, вони не мали на це права	68	91%

Взагалі переважна більшість опитаних не вважають виправданою мірою застосування до себе і морального тиску та примусу. Водночас лише 21 респондент зважився на подання усної чи письмової скарги через фізичне насильство або моральний тиск. Решта ж вважають, що подібні скарги ні до чого не призведуть (особливо через відсутність доказів), а 23 особи зазначили, що у разі подання скарги їм було б лише гірше.

3. Стан дотримання прав затриманих на етапі досудового слідства (під час перебування в СІЗО)

Утвердження й реалізація прав та свобод неповнолітньої людини є особливо актуальним у кримінальному судочинстві, зокрема на досудовому слідстві, де існує реальна можливість суттєвого обмеження таких прав.

З метою дослідити стан дотримання прав неповнолітніх арештантів на етапі ведення досудового слідства, а також визначити умови тримання в СІЗО ми попросили їх відповісти на наступні питання:

„Чи був у Вас захисник (адвокат)?” (Таблиця 3.1.)

	Відповідей	від 146-ти опитаних
Ні, не було	2	1%
Був адвокат, наданий слідством безкоштовно	67	46%
Був адвокат, рекомендований слідчими (за платню)	32	22%
Був адвокат, запрошений родичами	39	27%
Був захисник з числа близьких родичів	6	4%

Згідно положень чинного законодавства, участь захисника в цій категорії кримінальних справ обов'язкова. Попри те, що 2 респонденти відповіли, що в них не було захисника (адвоката) (Таблиця 3.1.), як доводить практика, ця норма закону виконується; скоріше за все, у даному випадку підлітки просто не свідомі правового статусу осіб, що здійснюють захист в процесі.

Водночас лише 27% респондентів відповіли, що мали фахового адвоката, запрошеного родичами. Майже половині (46%) його було надано слідством безкоштовно, а ще у 22% випадків захист здійснювався адвокатом, рекомендованим слідчими.

Розглядаючи діяльність захисників в цій категорії кримінальних справ, експерти акцентують увагу на їх надзвичайно пасивній поведінці на досудовому слідстві. Та й чого очікувати від адвоката, який працює фактично *pro bono*, адже розмір офіційної державної винагороди за таку роботу залишається суто символічним.

Щодо адвокатів, рекомендованих слідчими, на жаль, доводиться констатувати, що часто вони працюють скоріше на користь слідчого, ніж підзахисного.

Як доводять щорічні дослідження „Дому Свободи Україна”, така ситуація пояснюється передусім недоступністю фахових юридичних послуг для пересічних громадян через дорожнечу, а також низьким рівнем правової обізнаності громадян.

Сьогодні ні для кого вже не секрет, що останнім часом значно збільшилася кількість звернень проти України до Європейського суду через надмірну (нерозумну тривалість досудового слідства, судового розгляду чи виконання рішень національних судів та відсутності правових засобів для вирішення цієї проблеми на національному рівні.

На жаль, аналізуючи отримані в результаті опитування дані, доводиться констатувати, що ситуація залишається сумною. Згідно показників у **Таблицях 3.2. – 3.3.**, лише 33% респондентів зазначили, що від моменту затримання до виголошення остаточного вироку судом пройшло від 1 до 4 місяців; ще 35% зазначили, що чекали на вирок суду до 8-ми місяців; у 18% розгляд справи затягнувся на рік, а 16 неповнолітніх постійно перебували в СІЗО від 1 до 3-х років!!!!

Ця проблема потребує пильної уваги і якнайшвидшої реакції всіх відповідних державних органів та судової системи, особливо коли мова йдеться про кримінальні справи за участі неповнолітнього.

„Скільки часу пройшло від моменту затримання до виголошення остаточного вироку судом?” (Таблиця 3.2.)

	Відповідей	від 146-ти опитаних
Від 1 до 4 місяців	48	33%
Від 5 до 8 місяців	51	35%
Від 9 до 12 місяців	27	18%
Від 13 до 17 місяців	11	7%
Від 18 до 24 місяців	3	2%
Від 2,5 до 3 років	3	2%
Понад 3 роки (42 місяці)	1	1%
Не визначили точного терміну	2	1%

„Скільки часу Ви перебували в СІЗО?” (Таблиця 3.3.)

	Відповідей	від 146-ти опитаних
Від 1 до 4 місяців	48	33%
Від 5 до 8 місяців	54	37%
Від 9 до 12 місяців	26	18%
Від 13 до 17 місяців	14	9%
Від 18 до 24 місяців	1	1%
Від 2,5 до 3 років	1	1%
Не визначили точного терміну	2	1%

Щодо надання в СІЗО неповнолітнім відповідної медичної допомоги, як видно з **Таблиці 3.4.**, більша половина респондентів зазначила, що лікар провів ретельне обстеження; ще 34% відповіли, що обстеження було поверхневим (лише опитував), а 13% відповіли, що не були оглянуті лікарем в СІЗО взагалі.

Водночас, як зазначають опитані нами працівники СІЗО, зазвичай медична допомога надається у необхідних обсягах; єдиною проблемою в цьому сенсі залишається недоступність належної стоматологічної допомоги.

„Чи оглядав Вас лікар під час перебування в СІЗО?” (Таблиця 3.4.)

	Відповідей	від 146-ти опитаних
Так, уважно обстежував	76	52%
Так, але лише опитував	49	34%
Ні	19	13%
Не відповіли на питання	2	1%

Так само не викликає особливих зауважень і дотримання санітарно-епідеміологічних норм в СІЗО. Так, всі опитані зазначили, що мали змогу повністю помитися принаймні раз на тиждень (64%), а фактично третина мали таку змогу щодня або через день.

„Як часто під час перебування в СІЗО була можливість помитися (повністю)?” (Таблиця 3.5.)

	Відповідей	від 146-ти опитаних
Щодня	39	27%
Через день	5	3%
Раз на тиждень	93	64%
Раз на 2 тижні	6	4%
Не відповіли на питання	3	2%

Не виникало особливих проблем і з відвідуванням туалету в СІЗО у переважної кількості опитаних. Звичайно, респонденти зазначали, що відчували певний дискомфорт через відповідні звуки та запахи, а також через необхідність відправляти природні потреби в присутності сторонніх.

„Як часто і скільки часу тривали прогулянки в СІЗО?” (Таблиця 3.6.)

	Відповідей	від 146-ти опитаних
2 години щодня	42	29%
1 година щодня	54	37%
30-40 хвилин щодня	24	16%
15-30 хвилин щодня	16	11%
Не відповіли на питання	10	7%

Так само в СІЗО забезпечуються щоденні прогулянки на свіжому повітрі (Таблиця 3.6). Водночас, як зазначили респонденти, лише половина з них виходила на прогулянку кожного разу. Частіше неповнолітні вважали за краще залишатися в камері через власне небажання, але 12 осіб вказали, що уникали прогулянок через грубість персоналу, а ще двоє – через можливу агресію з боку інших підслідних.

Стосовно можливостей продовжити навчання в СІЗО, за наданими відповідями нею скористалися 67% опитаних, а уроки тривали від однієї до шести академічних годин (Таблиці 3.7. – 3.8.). Тут варто також відзначити, що багато хто з неповнолітніх, які перебувають в СІЗО, потрапляють туди з вулиці, і часто просто не вміють читати і писати. Такі сумні результати дитячої бездоглядності.

„Чи продовжували Ви навчання за шкільною програмою під час перебування в СІЗО?”
(Таблиця 3.7.)

	Відповідей	від 146-ти опитаних
Так	98	67%
Ні	48	33%

„Якщо так, скільки годин на день тривали уроки?” (Таблиця 3.8.)

	Відповідей	від 98-ти, що сказали „так”
30-60 хвилин	35	36%
2-3 години	41	42%
4-6 годин	22	22%

Так само в переважній більшості СІЗО є можливість для неповнолітніх отримати допомогу психолога. Переважно респонденти зазначили, що зверталися за такою допомогою. Водночас кожен п'ятий відмовився від неї, зазвичай аргументуючи відмову або відсутністю необхідності такої допомоги, або ж недовірою до психолога.

„Чи отримували Ви допомогу психолога під час перебування в СІЗО?”
(Таблиця 3.9.)

	Відповідей	від 146-ти опитаних
Так	80	55%
Ні, через відсутність психолога	20	14%
Я відмовився (лась) від такої допомоги	28	19%
Не відповіли на питання	18	12%

Нарешті, оцінюючи ставлення персоналу СІЗО до підслідних, відповіді респондентів розділилися майже на три рівні частини – тих, що вважають його незадовільним, задовільним або добрим. Таку розбіжність, швидше за все, можна пояснити умовами, в яких перебували респонденти до арешту – що гірші були їхні умови життя, то вищим була надана оцінка (Таблиця 3.10.). Більше того, для деяких з цих дітей перебування в СІЗО – це перша в житті можливість мати власне ліжко та регулярне харчування.

„Як Ви особисто оцінюєте ставлення персоналу СІЗО до підслідних?”
(Таблиця 3.10.)

	Відповідей	від 146-ти опитаних
Дуже погано	32	22%
Погано	22	15%
Задовільно	43	29%
Добре	22	15%
Дуже добре	27	18%
Не відповіли на питання	2	1%

Підсумовуючи, можна зазначити, що в цілому в СІЗО умови дотримання неповнолітніх є цілком задовільними. Звичайно, ці умови вимагають подальшого поліпшення для приведення їх у відповідність до міжнародних стандартів. Але, зважаючи на економічну кризу та недостатнє бюджетне фінансування, на сьогодні вони є цілком задовільними.

4. Умови утримання неповнолітніх у виправних колоніях

З метою дослідити умови утримання неповнолітніх у виправних колоніях було проведене опитування в чотирьох закладах: Прилуцькій, Луцькій, Луганській та Мелітопольській колоніях. Ми отримали наступні відповіді на ряд поставлених питань:

Вкажіть, будь ласка, кількість людей в спальному приміщенні виправного закладу, де Ви перебуваєте сьогодні (Таблиця 4.1.)

	Прилуки	Луцьк	Луганськ	Мелітополь	Разом
Від 1 до 10 осіб	4	16	0	0	20 (14%)
Від 11 до 20 осіб	21	13	17	21	71 (49%)
Від 20 до 30 осіб	13	0	20	0	31 (21%)
Понад 30 осіб	11	15	0	0	24 (16%)

Як зазначають експерти, національна пенітенціарна система трактує одномісне перебування у спальному приміщенні як ізоляцію, покарання. Проте, міжнародні експерти і національні правозахисники піднімають питання про порушення права на приватність. Постійне перебування у колективі, групі, без можливості усамітнення, на думку психологів, негативно впливає на психіку підлітків, викликаючи нервові розлади, роздратування, агресивність.

Як Ви оцінюєте якість їжі у виправному закладі? (Таблиця 4.2.)

	Прилуки	Луцьк	Луганськ	Мелітополь	Разом
Добре	4	28	17	11	58 (40%)
Нормально	21	9	21	10	61 (42%)
Погано	13	2	2	0	14 (9%)
Дуже погано	11	5	0	0	13 (9%)

Як видно з **Таблиці 4.2.**, переважна більшість респондентів не скаржаться на якість їжі у виправних закладах. Лише 24 вихованці Прилуцької колонії та 7 вихованців Луцької колонії відповіли, що годують їх погано або дуже погано.

Дані, наведені в **Таблицях 4.3.-4.4.** дають підставу вважати, що персоналу колоній вдається стримувати прояви відкритої агресії серед вихованців. Так лише третина респондентів зазначила, що у них були конфлікти з іншими вихованцями, що закінчилися бійкою. Причиною таких конфліктів переважно були особисті образи, інколи крадіжки. Цікаво, що майже чверть респондентів, які вчиняли бійки з іншими вихованцями, вже навіть не пам'ятають, що спричинило конфлікт. Це може бути пояснене проявами особистостей підліткового віку, коли неповнолітній не може стримуватися у своїх реакціях на подразнювачі.

Чи були у Вас конфлікти з іншими ув'язненими, що закінчилися бійкою? (Таблиця 4.3.)

	Прилуки	Луцьк	Луганськ	Мелітополь	Разом
ТАК	8	16	16	2	42 (29%)
НІ	31	27	22	19	99 (68%)

Якщо ТАК, то що було причиною? (Таблиця 4.4.)

	Прилуки	Луцьк	Луганськ	Мелітополь	Разом
Особиста образа	4	10	9	1	24 (57%)
Крадіжка	0	0	2	1	3 (7%)
Вже не пам'ятаю	2	4	4	0	10 (24%)
Інше	0	2	3	0	5 (12%)

Також, як видно з **Таблиць 4.5. – 4.6.**, лише третина респондентів поскаржилася на випадки образи чи приниження на свою адресу. Причому у переважній більшості випадків образи надходили від інших вихованців. Безумовно, не варто „списувати з рахунків” тієї третини респондентів, які вказали, що їх ображав персонал установи.

Чи були випадки, коли Вас ображали або принижували? (Таблиця 4.5.)

	Прилуки	Луцьк	Луганськ	Мелітополь	Разом
ТАК	9	15	17	3	44 (33%)
НІ	24	28	22	17	91 (67%)

Якщо ТАК, образи надходили від(Таблиця 4.6.)

	Прилуки	Луцьк	Луганськ	Мелітополь	Разом
Персоналу установи	6	6	7	0	19 (37%)
Ув'язнених	5	9	16	3	33 (63%)

Як свідчать наведені в **Таблиці 4.7.** дані, майже всі вихованці виправних колоній звертаються з особистими проханнями до адміністрації закладу, і переважна більшість - доволі часто. Це досить оптимістичний показник, адже ним опосередковано визначається рівень довіри вихованців до персоналу, з одного боку, та готовність працівників закладів надати необхідну допомогу – з іншого.

Чи звертаються ув'язнені з особистими проханнями до адміністрації закладу і як часто? (Таблиця 4.7.)

	Прилуки	Луцьк	Луганськ	Мелітополь	Разом
Так, доволі часто	8	20	24	16	67 (46%)
Так, час від часу	18	17	11	3	48 (33%)
Дуже рідко	7	12	4	2	25 (17%)
Не звертаються	5	1	0	0	6 (4%)

Аналізуючи у порівнянні, яким чином вихованці колоній оцінюють ставлення до них персоналу (**Таблиця 4.8.**) та відповіді на питання „Яке ставлення до себе Ви вважаєте правильним?” (**Таблиця 4.9.**), можна стверджувати, що персонал переважно відповідає очікуванням та потребам вихованців, які у переважній більшості випадків вважають справедливим ставленням до себе як до людей, які зробили помилку і хочуть виправитися. Оскільки, відповідаючи на ці питання, респонденти мали змогу відзначити до 3-х можливих пунктів, серед наступних двох найбільш популярних варіантів відповіді були: „як до людей, яким потрібна допомога” та „з повагою до кожного.

На нашу думку, отримані результати досить оптимістичні, оскільки переважна більшість вихованців визнають свої помилки, хочуть виправитися і відчують потребу в допомозі фахівців.

Як в цілому персонал закладу (включаючи вчителів, психологів, правників тощо) ставиться до ув'язнених? (Можна було відзначити декілька пунктів, але не більше 3х) (Таблиця 4.8.)

	Прилуки	Луцьк	Луганськ	Мелітополь	Разом
Як до злочинців, які відбувають покарання	3	7	6	0	16
Як до дітей, які вчинили злочин і мають за це відповідати	9	11	9	6	35
Як до людей, які зробили помилку і хочуть виправитися	22	21	13	17	73
Як до людей, яким потрібна допомога	4	8	5	8	25
З повагою до кожного	2	5	5	8	20
Як до людей нижчої категорії	4	4	3	0	11
З неповагою і презирством	0	4	3	0	7
Ніяк не ставляться, просто роблять свою роботу	0	6	4	0	10
Інше	0	2	3	1	6

Яке ставлення до себе Ви вважаєте правильним? (Можна було відзначити декілька пунктів, але не більше 3х)

	Прилуки	Луцьк	Луганськ	Мелітополь	Разом
Як до злочинців, які відбувають покарання	3	4	2	0	9
Як до дітей, які вчинили злочин і мають за це відповідати	6	11	5	2	24
Як до людей, які зробили помилку і хочуть виправитися	27	25	30	20	102
Як до людей, яким потрібна допомога	4	8	6	8	26
З повагою до кожного	4	4	9	7	24
Як до людей нижчої категорії	1	0	0	0	1
З неповагою і презирством	0	0	0	0	0
Нейтрально	1	2	1	0	4
Інше	0	2	1	0	3

Нарешті, на запитання „**Що необхідно зробити для поліпшення становища затриманих і засуджених (висловіть Ваші побажання і пропозиції)?**” ув'язнені найчастіше називали можливість спілкування з близькими та родичами по телефону, доступ до мережі інтернет, можливість мати власний одяг, можливість мати більше особистого вільного часу у вихідний день, загальне пом'якшення режиму, зняти обмеження на передачі, можливість персонально слухати улюблену музику, а також у декількох випадках дещо покращити якість їжі.

5. Заходи для психологічної та соціальної адаптації неповнолітніх у виправних колоніях

Намагаючись дослідити, наскільки перебування у виправному закладі дозволяє не втратити вихованцям соціальні зв'язки, а також набути певних навичок для повернення до нормального життя, ми поставили ряд відповідних запитань, а саме:

Навчання та дозвілля

Фактично всі вихованці колоній для неповнолітніх продовжують навчання у виправному закладі. Так, навчання можна продовжувати у школі, а також разом із школою – в ПТУ. Як видно з *Таблиці 5.1.*, не навчаються лише ті вихованці, які на момент проведення опитування закінчили навчання.

Попри це, як зазначають експерти, часто отримавши професію в установі, вихованці не мають можливості її застосовувати, а відтак відчуті її користь, не отримуючи заробітну плату. Ще більше таке відчуття притупляється на фоні повного державного забезпечення, яке не вимагає заробляти кошти для існування. Отже, необхідно сприяти розвитку у виховних колоніях виробничих майстерень, в яких вихованці могли б вдосконалювати отримані професійні навички та отримувати платню, яку можна використовувати на власні потреби в магазинах установ або (що більш впливово) під час реалізації передбаченої законом можливості виходу за межі установ.

Чи продовжуєте Ви навчання у виправному закладі? (Таблиця 5.1.)

	Відповідей	від 146-ти опитаних
У школі	120	82%
У професійно-технічному училищі (часто разом зі школою)	76	52%
Ні, вже закінчив	17	11%

Щодо організації дозвілля, переважна більшість опитаних зазначили, що в бібліотеках установ вони можуть взяти цікаву для них літературу; фактично всі вихованці мають змогу перегляду телепередач; в колоніях створені умови для заняття спортом та інших форм дозвілля.

Зв'язки з родиною

Як вже зазначалося – сім'я займає головне місце в моральному формуванні особистості, отже з точки зору соціально-психологічної реабілітації для вихованців є критично важливим підтримувати зв'язок із своєю сім'єю та близьким людьми під час перебування у виправному закладі.

На жаль, як видно з *Таблиці 5.2.*, чверть вихованців не мають побачень в установах, лише половина респондентів зазначили, що мають побачення раз на місяць, а решта відповіли, що до них родичі приїздять один раз на 2-3 місяці, а то й раз у півроку.

Чи маєте Ви побачення в установі? (Таблиця 5.2.)

	Відповідей	від 146-ти опитаних
Так	110	75%
Ні	36	25%

Основними причинами тут, як видно з *Таблиці 5.3.*, є незадовільний фінансовий стан родичів, або відсутність родичів як таких. На жаль, трапляються і випадки загублених зв'язків.

Якщо Ні, то з яких причин? (Таблиця 5.3.)

	Відповідей	від 25-ти, що не мають
Через фінансовий стан родичів	13	52%
Не маєте родичів	8	32%
Загублені зв'язки	2	8%
Інше	2	8%

Для переважної більшості опитаних вихованців колоній важливим фактором підтримки є листування з рідними та близькими. Однак, і тут, як видно з *Таблиці 5.4.*, 17% респондентів відповіли, що взагалі ні з ким не листуються.

Чи листуєтеся Ви з родичами? (Таблиця 5.4.)

	Відповідей	від 146-ти опитаних
Так	120	82%
Ні	24	17%
Без відповіді	2	1%

Основними причинами тут (*Таблиці 5.5.*) є також відсутність родичів як таких. Дехто з респондентів не листуються за власною ініціативою; на жаль, трапляються і випадки, коли родичі не бажають листуватися.

Якщо Ні, то із якої причини? (Таблиця 5.5.)

	Відповідей	від 26-ти, що не мають
Не хочу	2	8%
Родичі не бажають листуватися	2	8%
Не вмію писати	2	8%
Інше (переважно, немає з ким листуватися)	13	76%

Досить цікавими були результати опитування щодо того, яким чином позбавлення волі вплинуло на взаєностосунки з родичами та близькими людьми (*Таблиця 5.6.*). Так, 35% респондентів зазначили, що такі стосунки поліпшилися; водночас 8% опитаних відзначили погіршення стосунків.

Чи змінилися Ваші взаєностосунки з родичами та близькими людьми в результаті позбавлення волі? (Таблиця 5.6.)

	Відповідей	від 146-ти опитаних
Ні, все як і раніше	61	42%
Стосунки поліпшилися	51	35%
Відношення до мене значно погіршилося	11	8%
Інше (переважно, немає родичів)	23	16%

Психологічний стан та підтримка

В цій частині нашого дослідження ми намагалися з'ясувати як основні фактори негативного впливу на психологічний стан неповнолітніх засуджених, так і основні джерела психологічної підтримки, що позитивно впливають на підлітків під час перебування у виховних закладах закритого типу (*Таблиці 5.7. – 5.8.*).

Так, за результатами опитування з'ясувалося, що найбільше вихованців колоній засмучує неможливість вільно спілкуватися з рідним і друзями (67% опитаних), неможливість спілкуватися з особами протилежної статі (41%), а також необхідність дотримуватися жорсткого режиму, тобто неможливість робити те, що хочеш і коли хочеш (33% опитаних). Так само впливає на психологічний комфорт як негативне, так і надмірно дбайливе ставлення персоналу (14% та 3% опитаних), а також конфлікти, що виникають з іншими засудженими (8% опитаних). Приємно відзначити, що лише 4% опитаних вихованців „потерпають” через відсутність алкоголю та наркотиків.

Такі показники (*Таблиця 5.7.*) свідчать про збереженні природної психологічної потреби неповнолітніх злочинців у родинному піклуванні, романтичних стосунках, дружній підтримці та позитивному ставленні оточуючих до них, як до особистостей.

Що найбільше засмучує Вас під час перебування в закладі?

(Можна було відзначити декілька пунктів, але не більше 3х)

(Таблиця 5.7.)

	Відповідей	від 146-ти опитаних
Неможливість вільно спілкуватися з рідними, друзями	98	67%
Жорсткий режим, неможливість робити те, що хочеш і коли хочеш	48	33%
Негативне ставлення персоналу установи до ув'язнених	20	14%
Конфлікти з іншими засудженими	12	8%
Надмірне бажання декого з персоналу установи «залізи в душу»	4	3%
Недоступність алкоголю, наркотиків тощо	6	4%
Неможливість спілкуватися з особами іншої статі	60	41%
Інше	7	5%

Відповідаючи на питання щодо джерел психологічної підтримки в установі, вихованці частіше за все згадували зустрічі та листування з друзями (74%) та можливість продовжувати навчання (34%). Майже порівну (від 23% до 27%) отримали такі види психологічної підтримки, як спілкування з однолітками в установі, заняття спортом, можливість звернутися по допомогу до персоналу колонії, а також спілкування з психологом. Цікаво, що на останньому місці опинилися пасивні форми дозвілля, такі як перегляд телевізору та читання книжок (14% опитаних).

Як з'ясувалося при особистому спілкуванні, особливої ролі для вихованців набуває релігія. На території всіх виправних закладів створені можливості для відправлення релігійного культу представниками різних конфесій. Вихованці зізнаються, що релігія допомагає їм визнати та прийняти відчуття провини, дає надію на спокуту та можливість майбутнього нормального життя.

Що найбільше допомагає Вам під час перебування в закладі?

(Можна було відзначити декілька пунктів, але не більше 3х)

(Таблиця 5.8.)

	Відповідей	від 146-ти опитаних
Зустрічі та листування з рідними, друзями	108	74%
Спілкування з однолітками, я тут знайшов (знайшла) нових друзів	38	26%
Бесіди з психологом	33	23%
Персонал установи завжди допомагає в скрутних ситуаціях	40	27%
Можливість продовжувати навчання	50	34%
Читання літератури, телевізор тощо	21	14%
Заняття спортом	40	27%

Як показують дані, наведені в **Таблиці 5.9.**, найчастіше своїми переживаннями та турботами вихованці колоній схильні поділитися з друзями всередині установи (43% опитаних) та з психологами (36% опитаних). Рівну кількість разів респонденти зазначали також вчителів та правоохоронців, що працюють у виправному закладі (по 14%). Водночас 15% опитаних зазначили, що вони ні з ким не діляться своїми турботами. Це досить вагомий небезпечний показник, адже подібна замкненість та відчуженість лише посилює фактори ризику для особистості в умовах постійного стресу, спричиненого примусовою ізоляцією та жорстким режимом.

Перебуваючи тут, з ким Ви можете поділитися тим, що Вас турбує?

(Вказати всі варіанти) (Таблиця 5.9.)

	Відповідей	від 146-ти опитаних
З друзями, іншими ув'язненими	63	43%
З психологом	52	36%
З вчителями	21	14%
З правоохоронцями	21	14%
З лікарем	4	3%
Ні з ким не ділюся своїми турботами	22	15%
Інше	19	13%

Переосмислення власних вчинків та плани на майбутнє

Успішна соціально-психологічна адаптація та повернення до нормального життя вихованців колоній для неповнолітніх неможливі без усвідомлення причин та наслідків власних кримінальних вчинків, без свідомого переживання почуття спокути.

Як видно з **Таблиці 5.10.**, аналізуючи своє сучасне становище, 42% опитаних висловили абсолютно усвідомлене негативне ставлення до своєї попередньої злочинної діяльності. Водночас 14% опитаних впевнені, що сьогодні вони знайшли б вихід із скрутною ситуацією без порушення закону; 10% респондентів вважають для себе цілком справедливим та необхідним покарання за скоєні „дурниці”; ще 30% готові забути про своє кримінальне минуле і жити далі без особливих докорів сумління та не повторюючи помилок. Лише 5 опитаних вихованців (3%) зазначили, що у них не було вибору, окрім як піти на злочин, отже вони зробили те, що від них вимагала ситуація на той момент.

Аналізуючи своє становище, Ви скоріше вважаєте, що:
(Вказати потрібно лише ОДИН пункт) (Таблиця 5.10.)

	Відповідей	від 146-ти опитаних
Не варто було взагалі робити того, через що я тут	62	42%
Зараз я б знайшов (ла) вихід з тієї скрутної ситуації, не порушуючи закон	21	14%
В мене не було вибору, я зробив (ла) те, що мав (ла) зробити	5	3%
Я зробив (ла) дурницю і повинен (на) за це відповісти	14	10%
Що було, то було... Я повинен (на) жити далі, не повторюючи минулих помилок	44	30%

Щодо планів на майбутнє, переважна більшість респондентів (93%) вважають, що потрібно жити далі, отримати освіту та професію і не робити дурниць у майбутньому.

Водночас 8 опитаних вихованців (6%) не надали, а фактично не визначилися з відповіддю.; а ще двоє відповіли, що скоріше за все вони і після звільнення повернуться до злочинної діяльності (Таблиця 5.11.).

Заглядаючи у майбутнє, Ви скоріше вважаєте, що:
(Вказати потрібно лише ОДИН пункт) (Таблиця 5.11.)

	Відповідей	від 146-ти опитаних
Треба жити далі, отримати освіту (професію) і не робити дурниць	136	93%
Мабуть, така моя доля, і я скоріш за все буду продовжувати порушувати закон	2	1%
Інше, або без відповіді	8	6%

Нарешті, на запитання „**Що ви зробите в першу чергу, коли вийдете на свободу?**” переважна більшість опитаних вихованців колоній відповіли, що вони планують закінчувати навчання та працювати. Майже половина мріють про створення власної сім’ї. 18 респондентів висловили бажання продовжити навчання у вищих навчальних закладах. Водночас кожен п’ятий відчуває повне розгублення щодо влаштування свого подальшого життя і мріє „просто поїхати додому, а там видно буде...”.

Як зазначають опитані тюремні психологи та вчителі, не всі їхні вихованці усвідомлюють, що сучасні соціально-економічні умови, в тому числі безробіття і жорстка конкуренція на ринку праці, значно ускладняють пошук роботи, а отже і можливість самостійно заробляти на гідне життя. Відсутність належної психологічної допомоги та прояви соціальної обструкції можуть підштовхнути їх до повернення у відносно більш комфортне кримінальне середовище. В цілому ж, через невпевненість у завтрашньому дні та неготовність до дорослого і відповідального життя в суспільстві, в групі колишніх неповнолітніх в’язнів зростає ризик рецидивної злочинності

У наступних розділах нашого звіту ми пропонуємо до вашої уваги експертні думки та відповідні рекомендації щодо застосування необхідних заходів як з боку державних інституцій, так і громадських організацій для послаблення факторів ризику в суспільстві для попередження підліткової злочинності, з одного боку, а також для більш ефективної соціально-психологічної адаптації неповнолітніх злочинців задля максимальної їхньої ресоціалізації, тобто повернення до нормального і повноцінного життя.

РОЗДІЛ II

Експертні коментарі та рекомендації

КОМЕНТАР ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЩОДО УМОВ ТРИМАННЯ ТА СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ В ПЕНІТЕНЦІАРНИХ УСТАНОВАХ

Дослідження щодо умов утримання та соціальної адаптації неповнолітніх в установах Державної кримінально-виконавчої служби України є актуальним та цікавим в умовах динамічних змін соціально-економічних відносин у суспільстві та процесі реформування Державної кримінально-виконавчої служби України.

Перелік визначених факторів ризику не є вичерпним, але їх зміст черговий раз свідчить про помилковість позиції про ефективність та вичерпність існуючої системи соціальної адаптації неповнолітніх в спеціальних виховних установах (виховних колоній).

При цьому йдеться не про умови тримання та функціонування виховних колоній. Приведені фактори ризику чітко визначають слабкість соціальної складової процесу соціальної адаптації засуджених неповнолітніх у період відбування покарання. Тобто суспільна позиція щодо дітей, засуджених за кримінальні злочини, на сьогодні вбачається у намаганні "позбавитися" їх присутності у громаді на певний термін.

Попри те, що судова система дає можливість громаді вплинути на кримінальну, асоціальну поведінку неповнолітнього правопорушника, у більшості випадків саме громада відсторонюється від цього процесу, покладаючи відповідальність за виховання своїх неповнолітніх членів на державні органи, яким "за це платять гроші". Тому не дивно, що серед засуджених, які в решті решт засуджуються до покарань у виді позбавлення волі та потрапляють до виховних колоній, 57,2% (за підсумками 2009 року) складають неповнолітні, які вже притягувалися до кримінальної відповідальності, але суди застосовували заходи, не пов'язані з позбавленням волі.

Мабуть, найбільш яскравим свідченням такої "громадянської" позиції є листи, які іноді надходять на адресу адміністрації виховних колоній з проханням не звільняти (!) з колонії вихованця та не повертати його у громаду, оскільки він "поганий".

Ні в якому разі не узагальнюючи позицію усіх місцевих громад та не ображаючи позицію активних верств громадськості, які дійсно переживають за долю неповнолітніх правопорушників та надають необхідну допомогу, доводиться констатувати, що вищезазначені хибні погляди у суспільстві в силу різних об'єктивних і суб'єктивних обставин, нажаль, залишаються превалюючими.

Отже персонал, точніше – педагогічний колектив виховних колоній - постає перед завданням за нетривалий період перебування вихованця у виховній колонії (в середньому 2 роки) виправити усі проблеми медичного, психологічного, педагогічного і соціального характеру, які накопичувалися у кожного з вихованців протягом 15-17 років (!).

Умови забезпечення харчуванням, одягом, комунально-побутовими послугами, медична, психологічна та педагогічна допомога можуть достатньо ефективно надаватися у виховних колоніях. Тобто, ці питання в основному можна вирішити „в середині” через створення відповідно до існуючих стандартів житлових умов, організації харчування, роботи комунальних об'єктів виховних колоній (пральня, лазня, магазин) медичних частин, шкіл, професійно-технічних училищ, стадіонів, спортивних комплексів та клубів.

Більш проблематично та складно в умовах виховних колоній здійснювати з вихованцями заходи соціальної корекції.

Цілком зрозуміло, що ланцюг: "виявлення у соціумі дитини з асоціальною поведінкою - аналіз проблеми та обрання заходів впливу на її поведінку - здійснення впливу на її поведінку (у тому числі й в умовах ізоляції від суспільства) - оцінка результатів змін поведінки" повинен замикатися ланкою "реінтеграція дитини у суспільство (забезпечення супроводу на підставі оцінки можливих ризиків)", особливо якщо йдеться про випадок з позбавленням волі.

З точки зору кінцевого результату, ресоціалізація правопорушника (як процес) та позбавлення волі (як умови роботи з правопорушником) якщо не взаємовиключні, то у значній мірі несумісні.

Ресоціалізація - це процес повторної соціалізації, у даному випадку неповнолітніх правопорушників, з метою виправлення помилок процесу їх соціалізації. Виходячи з положень соціальної науки, соціалізація як процес становлення особистості передбачає засвоєння зразків поведінки, психологічних установок, норм і цінностей, знань, навичок, що дозволяють цій особистості успішно функціонувати у суспільстві. Таким чином, процес соціалізації (як і ресоціалізації) може відбуватися лише при безпосередньому контакті особистості і суспільства.

У той же час у кримінальному (ст. 63) та кримінально-виконавчому законодавстві (ст.102) покарання у виді позбавлення волі передбачає саме ізоляцію засудженого (від суспільства).

Виходячи із зазначеного вище, та знову ж таки беручи до уваги положення соціальної науки, у місцях позбавлення волі може бути забезпечений лише первинний рівень соціалізації (ресоціалізації) неповнолітніх правопорушників, який відбувається у сфері міжособистісних відношень у малих групах (вихованці, персонал установ, батьки та ін.).

Більш важливий для реінтеграції у суспільство вторинний рівень соціалізації (ресоціалізації), який відбувається на рівні великих соціальних груп та інституцій (місцева громада, організація, установа та ін.), не може бути повноцінно забезпечений в умовах виховних колоній.

Сьогодні в умовах виховних колоній соціальні відносини "другого рівня" можуть надаватися вихованцям переважно у виді моделей поведінки і засобів для їх реалізації через психологічні та соціальні ігри (тренінги), надання освіти, професії, розвиток особистих соціально-корисних здібностей і таке та інше.

Міркуючи про результативність надання моделей соціальної поведінки та певних навичок необхідно звернути увагу на учасників цього процесу:

- З одного боку, учасниками процесу є вихованці, серед яких варто відмітити збільшення протягом 2008-2009 років кількості засуджених у віці від 14 до 16 років (з 5% до 8%), таких, що виховувалися без батьків (з 33% до 41%), а також таких, що виховувалися у закладах Міністерства освіти і науки (з 13 до 15%). Про психічний стан таких дітей може свідчити тенденція до збільшення питомої агресивних тяжких злочинів вчинених ними: умисного вбивства (8%), умисних тяжких тілесних ушкоджень (7%), розбоїв (15%).
- З іншого боку, учасниками процесу є персонал виховних колоній, який постійно опікуючись вихованцями, переважну частину часу також ізольований від суспільства, має серйозні проблеми з питаннями соціального захисту, а іноді й відношенням з боку суспільства.

То ж наскільки життєздатними можуть бути моделі соціальної поведінки, надані цим вихованцям цим персоналом?

Саме тепер варто зауважити фактори ризику, визначені результатами проведеного дослідження, стрижнем кожного з яких є неготовність вихованців до життя на волі, а якщо бути більш точним, то їх невпевненість, що суспільство, яке запроторило їх до колонії, готове сприйняти їх у іншій якості, ніж у якості злочинця.

При цьому варто підкреслити, що мова йдеться про об'єктивні обставини, в яких сьогодні відбувається процес ресоціалізації засуджених неповнолітніх, а не про чиюсь недбалість або безвідповідальність.

Варто зауважити, що саме парадокс "необхідності повернення засуджених у суспільство в умовах ізоляції" був і залишається однією з рушійних сил процесу гуманізації кримінального та кримінально-виконавчого законодавства через підвищення ролі соціальної складової процесу покарання та виконання покарання.

Результатом цих процесів стали зміни кримінального законодавства у 2001 році (розширення альтернативних позбавленню волі покарань, введення особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх).

У 2001 році також вступив у силу новий Кримінально-виконавчий кодекс України, яким було закріплене поняття ресоціалізації, розширився спектр можливостей спілкування засуджених із зовнішнім світом, розширено можливості участі громадськості у процесі виконання покарань щодо засуджених. Щодо неповнолітніх, більш того, з'явилися положення, що дозволяють знаходитися (та навіть працювати) вихованцям за межами виховних колоній, збільшилися можливості для їх ізоляції від середовища дорослих засуджених після досягнення повноліття (залишення у виховних колоніях до 22 років).

Поряд з цим, тези щодо максимальної ізоляції неповнолітніх правопорушників від впливу кримінального середовища під час попереднього слідства та максимального зменшення впливу позбавлення волі на особистість вихованців залишаються актуальними і проблемними.

На моє особисте переконання, доки основна ініціатива у вирішенні цих питань буде виходити (а тим більше вимагатися) від державних органів, зокрема, кримінально-виконавчої служби, а не від суспільства та місцевих громад, не варто очікувати серйозних зрушень та змін.

Як приклад, наведу лише декілька положень із вказівки МВС СРСР від 05.03.1988 "Об отменет некоторых ограничений в ВТК": "В целях освобождения ВТК от атрибутов, присущих исправительно-трудовым колониям и тюрьмам, снять постовые вышки по периметру основной ограды территории колонии; убрать ограждения из колючей проволоки внутренних запретных зон, заменив их, там где это возможно и не в ущерб охране, металлическими сетками типа "рабица".

Навряд чи хтось заперечить, що ці положення не втратили актуальність і сьогодні. Саме тому їх і сьогодні можна зустріти у різного роду документах. Це є одним з підтверджень того, що життєздатні соціальні ініціативи повинні народжуватися та любіюватися суспільством через державні інституції, а не навпаки.

Повертаючись до теми першочергових заходів, до яких необхідно вдатися як державним структурам, так і громадським організаціям і суспільству в цілому для послаблення **факторів ризику, зазначених у результатах проведеного дослідження**, дозволять зазначити ці фактори:

- попри можливість набути середню професійну освіту під час відбування покарання, вихованці не впевнені у своїх можливостях знайти роботу у майбутньому;
- лише у небагатьох випадках підлітки заявили про своє бажання намагатися продовжити навчання на здобуття вищої освіти;
- в цілому вони не готові до проявів соціальної обструкції після виходу на волю;
- для переважної більшості з них залишитися один на один зі своїми психологічними та морально-етичними проблемами може призвести до бажання обмежити коло власного спілкування на волі саме колишніми в'язнями, які можуть зрозуміти такі проблеми;
- в цілому, через невпевненість у завтрашньому дні та неготовність до дорослого і відповідального життя в суспільстві в групі колишніх неповнолітніх в'язнів зростає ризик рецидивної злочинності.

Пропозиції до заходів, що викладені нижче приблизно відповідатимуть порядку викладення факторів ризику. але з уваги на ключову соціальну проблематику цих факторів деякі пропозиції можуть відноситися й до подолання декількох факторів.

- Сприяти розвитку у виховних колоніях виробничих майстерень, в яких вихованці могли б вдосконалювати отримані професійні навички та отримувати платню, яку можна використовувати на власні потреби в магазинах установ або (що більш впливово) під час реалізації передбаченої законом можливості виходу за межі установ. Як свідчить практика, часто отримавши професію в установі, вихованці не мають можливості її застосовувати, а відтак відчутти її користь, не отримуючи заробітну плату. Ще

більше таке відчуття притупляється на фоні повного державного забезпечення, яке не вимагає заробляти кошти для існування.

- Вивчати та розвивати можливості працевлаштування за межами установ (у місцях їх дислокації) вихованців, які у встановленому порядку переводяться до дільниці соціальної адаптації за півроку до звільнення.
- Вивчити питання можливості впровадження системи укладення угод з підприємствами та організаціями про проходження стажування вихованцями (або навіть навчання) за межами установ не лише у місті дислокації установи, а, наприклад, у межах району розташування установи. Це значно розширить можливості влаштування і навіть можливості влаштування після звільнення на тому ж підприємстві або організації. Поряд з цим, потребує нормативного врегулювання порядок такої співпраці з урахуванням необхідності самостійного пересування вихованців до місця працевлаштування, певної відповідальності керівників підприємств та організацій, а також державного стимулювання такої системи. Досвід інших держав свідчить, що основними факторами, що сприяють прийняттю вихованців на стажування є система державного стимулювання таких підприємств, а також те, що стажувальник є дешевою робочою силою порівняно з робітником.
- Впроваджувати для вихованців навчальні курси не лише з пошуку роботи, але й бізнес-курси з організації власної справи.
- Організувати з вихованцями заняття (програми) корекції соціальної поведінки, спрямовані на мотивацію пошуку роботи через створення власної сім'ї.
- Проводити зустрічі вихованців не лише з видатними діячами культури, спорту, громадської діяльності, але й представниками робочих колективів, бізнесменами.
- Розглянути можливість впровадження на базі виховних колоній курсів підвищення кваліфікації центрів зайнятості населення (як мінімум для жителів регіону, в якому розташована установа, як це передбачено нормами, з подальшим працевлаштуванням).
- Створити систему регулярного інформування виховних колоній службою зайнятості про існуючий попит ринку праці у розрізі регіонів України для використання під час профорієнтації при виборі навчального курсу для вихованців на базі професійно-технічних училищ виховних колоній. Якщо можливо, важливою була б інформація про роботу з наданням місця проживання.
- При складанні планів соціального супроводу вихованців після звільнення залучати фахівців державної служби зайнятості (або молодіжну біржу праці).
- Впровадження державної системи квот на навчання у вищих навчальних закладах вихованців, які звільняються та не мають коштів на навчання. У значній кількості вихованців та й їхніх сім'ях відсутні кошти на навчання. З одного боку, така система квотування підвищує ризик стигматизації таких молодих людей та викличе питання: "А чому саме для цієї категорії молодих людей?" та "Чи не стане перепусткою до отримання безкоштовної вищої освіти довідка про звільнення з колонії?". Питання дискусійне, але "на кону" користь для держави, яку принесе "врятований освічений громадянин", а

також долі людей, яких він не скривдить, продовжуючи неосвічений злочинний шлях

- Розвиток системи дистанційного отримання вищої освіти вихованцями під час відбування покарання з відповідними програмами мотивації до отримання вищої освіти та можливістю продовжувати навчання після звільнення.
- Створення державної мережі центрів соціальної адаптації для неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом та звільняються з місць позбавлення волі. Якщо створити мережу центрів денного перебування для неповнолітніх правопорушників, які не позбавлені волі, то вони також можуть використовуватися у якості центрів соціальної адаптації для засуджених неповнолітніх, звільнених з виховних колоній, лише без можливості проживання у цих центрах.
- Розвиток мережі волонтерських організацій та впровадження системи волонтерського шефства щодо дітей, яким складно адаптуватися у суспільні відносини.
- Акцентування психологічної та соціальної підготовки вихованців до звільнення, яку вони проходять в установах, на вирішення проблемних питань, які можуть виникнути після звільнення, навичок психологічної стійкості та захисту від негативного психологічного впливу, урахування усіх можливих ризиків, що протидіятимуть проявам соціальної обструкції.
- Робота із батьками вихованців у рамках програм соціального супроводу молодих людей, які звільняються з виховних колоній, залучення до цієї роботи опікунів та законних представників, друзів вихованців, які можуть мати позитивний вплив на його поведінку після звільнення.
- Розвиток системи адвокації вихованців, які звільняються з виховних колоній, з метою протидії стигматизації цієї категорії молодих людей у процесі соціальної адаптації (безпідставні затримання правоохоронними органами, відмова при прийнятті на роботу, навчання, лікування, отримання документів, вирішенні інших соціальних питань, негативного відношення з боку представників громади, особливо місцевих органів самоврядування).

Сподіваюся, мої пропозиції будуть корисними для подальшої роботи в цій галузі.

***Начальник управління організації
кримінально-виконавчої інспекції
О.Б.Янчук***

УТРИМАННЯ ТА СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ НЕПОВНОЛІТНІХ У ПЕНІТЕНЦІАРНИХ УСТАНОВАХ

За оцінками міжнародної статистики, загальна кількість дітей у світі, котрих позбавлено волі в результаті конфлікту із законом, складає більше одного мільйона осіб. Ці діти потрапляють на площину кримінального судочинства через велику кількість причин. Скоєння певного злочину, включаючи злочини за політичними мотивами та злочини, які є характерними для дитячого/підліткового віку, є однією з причин для конфлікту із законом. Досить часто діти можуть бути заарештованими, опинившись в ситуації «ризик скоєння правопорушення» або у певній «нестандартній ситуації». Також вони можуть опинитися в місцях позбавлення волі в результаті неправильних або свавільних дій правоохоронних органів. Основні *соціальні причини*, що приводять дітей до конфлікту із законом, - це традиційно бідність, бездоглядність, сімейні негаразди, недостатність освітніх можливостей та можливостей для працевлаштування, міграція, зловживання наркотичними речовинами або алкоголем, тиск з боку однолітків, недостатність батьківських настанов, насилля, жорстоке поводження та експлуатація.

В кожній країні державні системи для реагування на дітей, котрі перебувають у конфлікті/контакті із законом, є різними як за назвою, так і за підходами у відповідності до законодавства країни. Можна реагувати на дітей через формальну систему юстиції або судову систему, через систему соціального забезпечення, або, у разі незначних правопорушень, через адміністративну систему. Такі системи реагування на злочини, скоєні неповнолітніми, можуть функціонувати як у контексті «дорослої» системи кримінальної юстиції, так і поза межами судової системи: через певні комітети, комісії, адміністративні групи. У будь-яких випадках, коли така система містить належний ступінь фахової спеціалізації для дітей – незалежно від того, чи ця система базується на судах, системі соціального забезпечення або адміністративній системі – вона визначається як система ювенальної юстиції.

Як і в системі «дорослої» кримінальної юстиції, ювенальна юстиція може застосовувати позбавлення волі у якості основного варіанту покарання при винесенні вироку. Проте, в ювенальній юстиції керівним принципом при визначенні покарання чи прийнятті рішень щодо дитини виступають потреби і кращі інтереси дитини. Дійсно, в той час, як країна може застосовувати «спеціалізовані процедури» для дітей у конфлікті із законом, ефективна система ювенальної юстиції вимагає оцінювання різноманітних потреб дитини, вимагає дотримання того, щоб діти у конфлікті із законом направлялись до спеціалізованих служб та отримували належне піклування і допомогу в реінтеграції до суспільства. Більше того, будь-яка модель ювенальної юстиції має забезпечити створення і застосування середовища, яке є «дружнім до дитини», використовуючи відповідну мову та мінімально можливе застосування фізичних обмежень.

Згідно міжнародним стандартам, жодна дитини, котра перебуває у спеціальних виховних чи виправних закладах «не має піддаватись катуванням та іншим жорстоким, нелюдським або принижуючим гідність, видам поводження чи

покарання. Арешт, затримання чи тюремне ув'язнення дитини здійснюються згідно із законом та використовуються лише як крайній захід і протягом найкоротшого відповідного періоду часу». Утримання дитини у місцях позбавлення волі супроводжується «гуманним ставленням до кожної позбавленої волі дитини і повагою до гідності її особи з урахуванням потреб, відповідних її віку» (ст. 37 Конвенції ООН про права дитини). Існують чіткі норми і стандарти облаштування приміщень, де утримуються діти, засуджені до позбавлення волі.

Статистика в Україні за останні роки підтверджує той факт, що в державі стійко утримується тенденція криміналізації дітей та підлітків. На сьогоднішній день у десяти виховних колоніях для неповнолітніх Державного департаменту України з питань виконання покарань утримуються близько 1,5 тисяч неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі. За офіційними статистичними даними станом на 01.01.2010 року, 355 осіб (24,2% від загальної кількості) до засудження не вчилися і не працювали; 813 (55,3%) не мали повноцінної опіки і виховання; 329 – діти-сироти. До засудження 214 осіб (14,6%) виховувались у спеціальних виховних закладах Міністерства освіти і науки України. Раніше притягувалися до кримінальної відповідальності та відбували покарання, не пов'язані з позбавленням волі, 840 осіб (57,2%), а ще 26 (1,8%) – повторно засуджені до позбавлення волі.

За результатами дослідження, що здійснювалося в рамках виконання проекту „Аналіз державної політики України та заходів відповідних інституцій щодо умов утримання та соціальної адаптації неповнолітніх у пенітенціарних установах”, працівниками громадської організації „Дім Свободи Україна” було опитано 146 вихованців колоній для неповнолітніх. Основна вікова категорія дітей – 15-16 років. Більшість з них виховувались в неповних сім'ях на межі бідності: Так, 63 особи вказали, що на придбання одягу потрібно було відкладати кошти заздалегідь, а 59 вихованців стверджують, що сімейного бюджету не вистачало навіть на їжу. Таким чином, основний контингент виховних колоній – це діти соціально і педагогічно занедбані.

На жаль, у більшості випадків молоді особи, котрі пройшли через всю процедуру карного правосуддя, розглядаються суспільством через призму стереотипів як щось абстрактне. Більшість фахівців не вникають в обставини скоєння правопорушення, в причини, що підштовхнули підлітка до такого вчинку. Через відсутність системи ювенального правосуддя досить часто виникає проблема адекватності покарання. Два роки тому в приміщенні одного з районних судів Київської області було оголошено вирок 14-річному хлопчику – вихованцю школи-інтернату, який здійснив з приватного сараю крадіжку 2 алюмінієвих каструль та бувшої у використанні коробки переміни передач від автомобіля «Москвич -412», яку він прийняв за електродвигун. Хлопець здав до пункту прийому металобрухту вкрадені каструлі, за які отримав 7 гривень. Але ці гроші у хлопця забрала рідна матуся, у свій час позбавлена батьківських прав, і витратила на горілку. Хлопець визнав свою вину і повідомив суд, що єдиною метою викрадення було бажання мати якісь гроші, аби купити їсти, бо мати, до якої він приїхав з інтернату на канікули, його не годувала. Вирок суду був однозначний – 3 роки позбавлення волі, від відбування покарання звільнити з іспитивим строком 2 роки. Необхідно зазначити, що коробку переміни передач повернули господарю, і реальний збиток останнього склав 44 гривні,

враховуючи оціночну вартість каструль. Цей приклад наочно показує невідповідність системи покарання вчиненому правопорушенню і відсутність будь-якого виховного характеру призначеного покарання. І суддя, який виносив вирок, не міг вчинити інакше, бо чинний кримінальний закон не передбачив саме в цьому випадку іншої міри покарання. У відповідності до вимог ст.98 Кримінального кодексу України, до підлітка, який скоїв тяжкий злочин (ч.3 ст. 185 КК) не досягши 16-річного віку, як покарання можливо застосувати лише позбавлення волі.

Наразі відкритим залишається питання: чи все зробили дорослі, щоб дитина не вдавалася до кримінальної діяльності в майбутньому? Молода людина, що скоїла злочин, розглядається з певною упередженістю, в рамках сталого сприйняття абстрактного образу злочинця. Такий підхід не сприяє зміні поглядів підлітка на свою протиправну поведінку. Вищенаведений приклад не є поодиноким. Так, в Кременчуцькій виховній колонії відбуває покарання підліток, який здійснив крадіжку 5 метрів мідного дроту для того, щоб купити їжу собі і молодшим братам.

Інший аспект, який вимагає постійної уваги і контролю – умови утримання неповнолітніх у закладах пенітенціарної системи. «Керівні принципи ООН по попередженню злочинності та поводженню з правопорушниками» та «Правила ООН щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі», які застосовуються в рамках загальної декларації прав людини, Конвенції ООН про права дитини і в контексті Стандартних мінімальних правил з проведення правосуддя у відношенні неповнолітніх, регламентують умови позбавлення волі та направлення підлітка до виправного закладу; визначають головний критерій класифікації та розподілу засуджених; а також забезпечення догляду, що відповідає особливим потребам неповнолітніх; захищає їхній фізичний, психологічний та моральний добробут.

Політика Державного департаменту України з питань виконання покарань спрямована на створення невеликих закладів, що забезпечують можливість індивідуального підходу до ресоціалізації та перевиховання підлітків. Критичний стан матеріально-технічної бази закладів виконання покарань в Україні, зміни в карно-виконавчому законодавстві, сучасні світові тенденції вдосконалення пенітенціарної системи в напрямку її гуманізації та зменшення кількості неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі, вказують на необхідність створення нових типів дисциплінарних установ для неповнолітніх правопорушників на кшталт корекційних та адаптаційних центрів, в яких зведено до мінімуму негативний вплив ув'язнення. В таких закладах приділяється значна увага навчанню засуджених підлітків будові позитивних соціальних стосунків та навичкам, які допомагатимуть їм у майбутньому, після звільнення з пенітенціарних закладів.

На сьогодні, за даними дослідження „Дому Свободи Україна” умови утримання неповнолітніх правопорушників у виховних колоніях різняться від міжнародних норм і стандартів.

Щодо кількості людей в спальних приміщеннях виховних колоній, ситуація складається таким чином:

	Прилуки	Луцьк	Луганськ	Мелітополь	Разом
Від 1 до 10 осіб	4	16	0	0	20
Від 11 до 20 осіб	21	13	17	21	72
Від 20 до 30 осіб	13	0	20	0	33
Понад 30 осіб	11	15	0	0	26

Національна пенітенціарна система трактує одномісне перебування у спальному приміщенні як ізоляцію, покарання. Проте, міжнародні експерти і національні правозахисники піднімають питання про порушення права на приватність. Постійне перебування у колективі, групі, без можливості усамітнення, на думку психологів, негативно впливає на психіку підлітків, викликаючи нервові розлади, роздратування, агресивність.

Наступним важливим аспектом, який безпосередньо впливає на подальшу долю підлітка після звільнення і сприяє адаптації вихованців виховних колоній до нових соціальних умов, є підготовка неповнолітніх правопорушників до звільнення.

Виходячи з того, що головними чинниками, які призводять до скоєння неповнолітніми правопорушення є їх соціальна незахищеність, відсутність освіти та соціально-корисних навичок, правовий нігілізм, відсутність повноцінного піклування та виховання, основним завданням тут варто вважати підвищення соціальної захищеності дітей у конфлікті із законом через комплекс заходів соціальної підтримки. Він передбачає соціальний супровід неповнолітніх правопорушників, який визначено Законом України "Про соціальну роботу з дітьми та молоддю" як заходи, спрямовані на здійснення соціальної опіки, допомоги та патронажу соціально незахищених категорій дітей та молоді з метою подолання життєвих труднощів, збереження, підвищення їх соціального статусу.

Таким чином, ресоціалізація (а нерідко, виходячи із соціально-психологічної характеристики дитини, і соціалізація) та реінтеграція неповнолітніх правопорушників у суспільство має охоплювати широке коло проблем юридичного, медичного, психолого-педагогічного і соціального характеру, вирішення яких потребує консолідації зусиль і постійної взаємодії як державних, наукових, навчальних закладів і установ, так і інститутів громадянського суспільства. Ефективність соціального супроводу залежить від своєчасності вжитих заходів, ефективності аналізу соціальної проблематики, координації дій та інструкцій, які задіяні у процесі соціального супроводу.

Психологічна служба України як галузь функціонує вже 15 років, однак досі має ряд невирішених питань. Одним із них є підбір та застосування практикуючими психологами в своїй діяльності адаптованого інструментарію (тестів, анкет, опитувальників, моніторингових схем та ін.). Соціально-психологічна служба Державної кримінально-виконавчої служби України також має ряд невирішених проблем, серед яких головною залишається відсутність спеціалізованого та адаптованого інструментарію.

Підлітки у конфлікті з законом мають власні індивідуальні особливості, які повинні враховуватися при обранні стратегії індивідуально-виховної та психологічної роботи. Але до цього часу не розроблено жодної методики щодо комплексного вивчення особистості неповнолітнього. Це унеможлиблює вибір адекватної системи виховного впливу та здійснення соціально-психологічного супроводу неповнолітнього. Кінцевою метою супроводу є ефективна ре-соціалізація особистості в громаду. Тому проблема розробки психологічного інструментарію для установ виконання покарань визнана як пріоритетна в розвитку психологічної служби Департаменту з питань виконання покарань.

Основні ідеї будь-якої ефективної програми соціальної реабілітації для молодих осіб, які перебувають в певній установі для неповнолітніх, відносно виконання вироку, завжди базуються на підході із застосуванням багатьох методологій та тісній співпраці між установами для неповнолітніх, зовнішніми тренерами (пробація для неповнолітніх), членами родини та громадськими службами. Будь-який успішний підхід є поєднанням із освітою та ринком праці. Також має бути забезпечена відсутність жодної дискримінації відносно будь-якої групи в реалізації використаних практик та підходів.

Всеукраїнська Фундація «Захист прав дітей» спільно з Нідерландською організацією «Друзі Прилук» впродовж трьох років запроваджувала проект „Ресоціалізація неповнолітніх правопорушників в Україні: розробка та запровадження методології соціально-психологічної роботи”, який ґрунтується на міжнародних засадах соціальної реабілітації неповнолітніх, їхньої адаптації до повноцінного життя у суспільстві.

Так, підготовка неповнолітнього до звільнення (за 6 місяців) в межах виховної установи має концентруватись на двох основних аспектах – особистості підлітка та факторах оточення, а саме ринку навчання та/або працевлаштування. Для цього потрібно проводити структурне залучення (поза виховними установами) роботодавців і навчальні заклади щодо навчання, проведення тренінгів, а також щодо задоволення потреб підлітків на ринку праці. До того ж необхідно, аби запропоновані тренінги та навчання були достатньо „прив’язаними” до вимог реального ринку. Роботодавці та освітні організації, зазвичай, добре поінформовані відносно сучасного стану мінливого ринку працевлаштування та навчання. Отже, доцільно проводити практичні тренінги та навчання в самих виховних установах, адже неповнолітнім в’язням бракує елементарних базових навичок.

Ніколи не варто недооцінювати ті обмеження, що виникають в результаті неадекватних (соціальних) навичок фактично зачиняють двері на ринок праці. Враховуючи реалії сьогодення України, в тому числі викликаний економічною кризою високий рівень безробіття серед кваліфікованих спеціалістів, не секрет, що для деяких неповнолітніх отримати пристойну роботу буде практично неможливим. Отже потрібно шукати низько кваліфіковану роботу у більш захищеному середовищі, наприклад, у муніципальних службах та подібному оточенні. Необхідно створювати на базі виховних установ належні можливості для застосування отриманих навичок на практиці і видавати (як відзнаку) відповідні сертифікати. Така практика успішно застосовується в багатьох європейських країнах.

Одним із ключових аспектів ресоціалізації є орієнтація на особистість, індивідуальність підлітка. Кожна розробка маршруту для супроводу, піклування та допомоги починається із збирання базової інформації про особистість неповнолітнього, оцінювання цієї інформації та створення певного плану дій, в якому описуються цілі піклування та допомоги. В методології надання допомоги це називають стадією планування. Збір релевантної інформації стосовно неповнолітнього проводиться переважно із самими неповнолітнім, але передбачає також отримання інформації з інших джерел: школи, родини тощо.

Найкращим шляхом розгляду та оцінювання зібраної інформації є використання моделі оцінювання ризиків. Така процедура прийнята майже у всіх західноєвропейських країнах. Мета оцінювання ризиків полягає у дослідженні того, в яких сферах підліток потрапляє під найвищий ризик не впоратися із проблемами. Досліджувати, зокрема, потрібно наступні сфери: стосунки з родиною, рівень освіти, коло друзів, фізичне здоров'я, соціальні можливості, психічне здоров'я, алкогольна чи наркотична залежність, кримінальне минуле. Результати, отримані після проведення оцінювання ризиків, формують основу для розробки Індивідуального Плану Дій – підґрунтя для успішної адаптації підлітка у суспільстві. Робота над планом дій починається безпосередньо у виховній установі, а потім продовжується соціальним працівником державної соціальної служби.

Таким чином, ми переходимо до іншого важливого аспекту – соціального супроводу неповнолітнього після звільнення. На сьогодні саме цей етап є найбільш вразливим. Згідно національного законодавства, соціальний супровід здійснюється за зверненням звільненого з місць позбавлення волі і виключно на добровільній основі. За статистикою на 10 звільнених неповнолітніх лише 1-2 звертаються по допомогу до соціальних служб (як правило, для вирішення проблем з отриманням паспорту чи поновленням в майнових правах). Опинившись в критичних життєвих ситуаціях, досить часто колишні неповнолітні правопорушники, шукаючи вихід, знову стають на шлях порушення закону. Основними причинами є як неготовність підлітка розпочати нове життя, так і неготовність суспільства прийняти такого підлітка. За період роботи у Всеукраїнській Фундації «Захист прав дітей» ми стикались з великою кількістю випадків, коли родина, оберігаючи решту «незіпсованих» дітей, не бажала приймати дитину в сім'ю після колонії; коли батьки студентів педагогічного вузу піднімали справжній заколот проти дівчини-студентки, колишньої вихованки Мелітопольської колонії. За філософією нашої організації, діти не приходять у цей світ злочинцями, а дитина у конфлікті із законом – це передусім дитина у конфлікті із суспільством. Саме тому на нас, дорослих, на фахівців, громаду, суспільство покладається місія владнати цей конфлікт і повернути дитину у дружнє до неї середовище. Така місія потребує значної консолідації дій як з боку держави, так і з боку громадських організацій.

На жаль, останнім часом у суспільстві почали підбурюватися нездорові настрої щодо створення системи ювенальної юстиції, яку почали пов'язувати з незаконним вилученням дітей із сімей та порушенням прав батьківства. Подається збочена і викривлена інформація, яка не має жодного відношення до системи правосуддя щодо дитини. Приймаючи будь-яке рішення стосовно дитини, що перебуває у конфлікті із законом, потрібно пам'ятати про те, що вступаючи в контакт із будь-

якою системою юстиції, яка не відповідає потребам дитини, виникає зона підвищеного ризику застосування жорстокого поводження, насилля, експлуатації та цілої низки інших проблем. Для таких дітей зростає ризик дедалі більшої ізольованості від суспільства, особливо якщо їхнє соціальне забезпечення, навчання та реінтеграція не є частинами формальної системи юстиції.

Таким чином, аналізуючи ситуацію з дитячою злочинністю в Україні можна виокремити такі найбільш гострі проблеми:

- відсутність ювенальної юстиції як системи правосуддя щодо дітей;
- відсутність системи пробації як передумови попередження злочинів і повторних злочинів;
- недосконалість механізму міжвідомчої взаємодії;
- складнощі процесу інтеграції та реінтеграції дитини у суспільство;
- відсутність системної підготовки працівників до роботи з неповнолітніми правопорушниками;
- пасивність громадянського суспільства.

Беручи за основу пріоритет формування дієвої стратегії соціального і психолого-педагогічного пост пенітенціарного супроводу дітей, а також вивчивши та оцінивши міжнародний досвід щодо організації взаємодії ключових суб'єктів з питань ресоціалізації неповнолітніх правопорушників та з метою розширення можливостей забезпечення соціальної адаптації у суспільстві неповнолітніх, які звільнилися з місць позбавлення волі, **Державний департамент України з питань виконання покарань, державна соціальна служба, установи виконання покарань для неповнолітніх, центри соціальних служб та громадські організації запропонували низку заходів, які сприятимуть подоланню вищезазначених проблем:**

враховуючи необхідність удосконалення механізму взаємодії між спеціальними виховними установами для неповнолітніх і центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, а також з метою приведення у відповідність нормативно-правових актів до потреб сьогодення необхідно:

- вивчити питання щодо внесення відповідних змін та доповнень до діючого Порядку взаємодії центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді і установ виконання покарань у проведенні соціальної роботи з неповнолітніми та молоддю, які відбувають покарання в цих установах і звільняються з них”;
- розробити обґрунтовані пропозиції для внесення змін та доповнень до діючої нормативно-законодавчої бази, з метою забезпечення обов'язкового соціального супроводу неповнолітніх осіб протягом 3-ох місяців після звільнення з виховної колонії;

з метою зниження кількості повторних злочинів, скоєних неповнолітніми правопорушниками, та підвищення ефективності процесу їх інтеграції в суспільство вважаємо за необхідне:

- розробити і запровадити уніфікований інструментарій оцінки потреб дитини і ризиків, з якими вона може стикнутися після звільнення;

- створити банк даних закладів, установ та організацій різних форм власності, що надають послуги з ре-соціалізації неповнолітніх, які звільняються з місць позбавлення волі;
- вивчити питання функціонування та необхідності розбудови мережі соціальних гуртожитків як місць тимчасового перебування неповнолітніх після звільнення;

зادля оптимізації діяльності і підвищення професійної компетентності працівників установ виконання покарань та центрів соціальних служб пропонуємо:

- узагальнити та поширити досвід організації тренінгової роботи з неповнолітніми правопорушниками в установах виконання покарань;
- запровадити у якості обов'язкового елемента підготовки неповнолітнього до звільнення та його подальшого соціального супроводу інноваційний інструментарій, що розроблено в рамках проекту – „Індивідуальний план дій”;
- включити до програм курсів підвищення кваліфікації практичних психологів виховних установ теми міжвідомчої взаємодії спеціалістів з питань ре-соціалізації неповнолітніх, переадресації неповнолітнього, підготовки правопорушника до звільнення на основі Індивідуального плану дій.

для розширення потенціалу та можливостей суспільства щодо подолання дитячої злочинності в Україні вважасмо за доцільне:

- вивчити питання щодо розвитку інституту громадського опікуна/наставника (волонтерів) для соціального супроводу неповнолітніх, що звільняються з місць позбавлення волі;
- розробити програми підготовки волонтерів з метою їх залучення до реалізації програм соціально-психологічної реабілітації та ресоціалізації неповнолітніх правопорушників.

Ці рекомендації були прийняті на всеукраїнській конференції з питань ресоціалізації неповнолітніх правопорушників і вдосконалення процесу адаптації підлітків з кримінальним минулим у суспільство, яка проходила 23 березня 2010 року у м. Києві, а також під час експертного круглого столу, що відбувся 28 квітня 2010 року. Це – спільне напрацювання державних структур і інститутів громадянського суспільства. Сподіваємося, що ці рекомендації покладуть початок процесу оздоровлення нації і не залишаться у теках високих чиновників, як колись законопроекти про адміністрування ювенальної юстиції в Україні і службу пробації.

Ми всі погоджуємось з тим, що найкраще, чого можна досягти у боротьбі із дитячою злочинністю – це попередження злочинів. Можна попередити виникнення проблем у родині; можна попередити ризик для дітей кинути школу, навчання; можна попередити ризики батьків до зловживання алкоголем/наркотиками та фізичного насильства над дітьми, відсутність грошей і тому подібне. Проте, неможливо попередити всі проблеми у житті, окрім як заборонити саме життя. У кожному суспільстві завжди існуватиме злочинність, а отже і злочинці. Людина стає злочинцем, скоївши злочин. Але кожний злочинець може стати людиною, яка

скоювала злочини у минулому. Неповнолітні правопорушники заслуговують на отримання шансу аби змінитися, навчитися робити правильні вчинки, правильний вибір. Це в інтересах самих дітей і в інтересах нації. Відповідальність будь-якого цивілізованого суспільства полягає в тому, щоб показник успішності таких шансів був якомога вищим. Не варто забувати про те, що неповнолітні правопорушники є водночас і жертвами. Призначаючи їм покарання, на яке вони заслуговують, потрібно надавати їм ліки для «щеплення» від повторних помилок - навчання та перевиховання у в'язниці, а потім і належний соціальний супровід, якого вони потребують, повертаючись у суспільство.

*Євгенія Павлова,
Голова Всеукраїнської Фундації «Захист прав дітей»,
Заслужений юрист України*

ОСОБЛИВОСТІ ПРОКУРОРСЬКОГО НАГЛЯДУ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ ПРО ЗЛОЧИНИ НЕПОВНОЛІТНІХ

Утвердження й реалізація прав та свобод неповнолітньої людини є найважливішою передумовою побудови правової держави, невід'ємною частиною якої є зміцнення законності, захист прав і свобод неповнолітньої людини та громадянина. Особливо актуальним є втілення цих положень у кримінальному судочинстві, зокрема на досудовому слідстві, де існує реальна можливість суттєвого обмеження конституційних прав і свобод. А тому гарантією додержання законів органами, які проводять ОРД, дізнання та досудове слідство у справах про злочини неповнолітніх, має бути прокуратура, здійснюваний нею прокурорський нагляд.

Вступ України в Раду Європи зобов'язує нашу країну привести українське законодавство у відповідальність із принципами міжнародного гуманітарного права і з відображаючими їх універсальними міжнародно-правовими актами, наприклад із Мінімальними стандартними правилами ООН, які стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила), затверджені Генеральною Асамблеєю ООН 10.12.1985р., у ст. 2.3 яких вказано: “У рамках національної юрисдикції необхідно вжити зусилля для прийняття комплексу законів, правил і положень, що стосується безпосередньо неповнолітніх правопорушників, установ і органів, до організації яких входять відправлення правосуддя у справах неповнолітніх”.

Крім цього, поява в кримінально-процесуальному законі змін і доповнень після прийняття Кримінального кодексу України 2001 р. (далі КК), що стосується особливостей досудового слідства у справах неповнолітніх, вимагає досвіду застосування нових норм. Залишаються дискусійними проблеми кримінально-правового статусу неповнолітнього та інших суб'єктів, які беруть участь у категорії справ щодо неповнолітніх, порядку застосування заходів процесуального примусу, звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності й інші спірні питання, які потребують вирішення в новому Кримінально-процесуальному кодексі України (далі КПК).

Одним із найбільш суттєвих недоліків є відсутність законодавчого механізму встановлення низки обставин предмета доказування, наприклад у частині психологічних особливостей, психічного розвитку, які, у свою чергу, не мають однакового тлумачення.

У системі пріоритетів особливостей прокурорського нагляду в цій галузі прокурорської діяльності на перший план висувуються завдання посилення правозахисної функції органів прокуратури, насамперед у дотриманні прав і свобод людини та громадянина, неповнолітньої особи, згідно із загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права. Кримінально-процесуальна діяльність, проведення слідчих дій поєднані із вторгненням в особисте життя неповнолітніх громадян, обмеженням, у передбачених законом випадках, їх прав і свобод, застосуванням процесуального примусу.

На стадіях досудового слідства у справах неповнолітніх прокурор виступає у наступних іпостасях – з одного боку, він є охоронцем законності, а з іншого – органом кримінального переслідування неповнолітніх осіб, які вчинили злочин.

До предмету прокурорського нагляду за додержанням законів органами, які здійснюють оперативно-розшукову функцію, входять і питання тактико-організаційного характеру й методичного забезпечення, які врегульовані як законом, так і відомчими нормативними актами. Разом із тим, спеціальний предмет нагляду за додержанням законів цими органами законодавчо необґрунтовано обмежено (ст. 29 ЗУ “Про прокуратуру”), як і необґрунтовано звужено перелік суб’єктів нагляду.

Діяльність прокурора в досудовому кримінальному процесі, незважаючи на їх важливість, не обмежується тільки функціями нагляду та кримінального переслідування. А тому підтримується пропозиція експертів, котрі вважають, що прокурор реалізує і функцію процесуального керівництва досудовим слідством при здійсненні нагляду за розслідуванням, незалежно від відомчої приналежності слідчого.

За висновками багатьох науковців, процесуальне керівництво прокурором досудовим слідством не має ознак протистояння процесуальній самостійності слідчого, а здійснення цього повноваження, й особливо стосовно розслідування справ неповнолітніх, пропонується закріпити в кримінально-процесуальному законодавстві.

Однією з характерних ознак особливостей прокурорського нагляду за досудовим слідством у справах неповнолітніх є те, що, на відміну від інших галузей нагляду, він здійснюється у процесуальній формі, тобто окремі дії, їх сукупність виконуються у визначеному порядку і за певних умов, які точно передбачені кримінально-процесуальним законом.

З метою вдосконалення чинного законодавства й організації прокурорського нагляду за додержанням законодавства при провадженні досудового слідства у справах неповнолітніх, вважається за необхідне внести такі зміни і доповнення:

- у ст. 29 ЗУ “Про прокуратуру” закріпити наглядові повноваження прокурора, спрямовані на виявлення та усунення порушень закону;
- надати право прокуророві безперешкодно, за посвідченням, входити у приміщення органів, які проводять ОРД, дізнання та досудове слідство; мати доступ до документів і матеріалів, необхідних для перевірки; викликати посадових осіб та громадян, вимагати усних або письмових пояснень стосовно порушень закону; вживати передбачених законом заходів прокурорського реагування; вносити приписи та подання до державних органів і посадових осіб про усунення порушень закону, причин і умов, що їм сприяли;
- законодавчо закріпити координаційну функцію прокуратури щодо боротьби зі злочинністю та іншими правопорушеннями неповнолітніх по координації дій як правоохоронних органів, так і органів виконавчої влади та місцевого самоврядування;

- у новому КПК України законодавчо закріпити функцію процесуального керівництва прокурором досудовим слідством, як таку, що впливає з наглядових повноважень, особливо під час провадження досудового слідства у справах неповнолітніх.
- як одну з гарантій забезпечення законності закріпити в КПК України обов'язковість участі прокурора під час допиту неповнолітнього підозрюваного, його затримання, а також у разі порушення питання перед судом про обрання неповнолітньому запобіжного заходу – взяття під варту та при притягнення як обвинуваченого;
- законодавчо закріпити особливості прокурорського нагляду за досудовим слідством у справах щодо неповнолітніх;
- у КПК України законодавчо врегулювати строки дослідчої перевірки заяв і повідомлень про злочини неповнолітніх, а також додаткової перевірки після скасування прокурором постанови про відмову в порушенні кримінальної справи та направленні матеріалів для додаткової перевірки;
- закріпити в КПК України порядок прийняття, реєстрації, обліку й розгляду заяв і повідомлень про злочини, який визнати першою, початковою стадією досудового слідчого процесу, з якої починається прокурорський нагляд за додержанням законодавства органами дізнання та досудового слідства, у тому числі слідства у справах неповнолітніх. Надати право слідчому, прокурору, органу дізнання під час перевірки повідомлення про злочин, вчинені неповнолітнім або з його участю, виконувати окремі слідчі дії до порушення кримінальної справи, як-от: огляд місця події, освідчування особи, призначення та проведення експертиз (судово-медичної, психолого-психіатричної) тощо, про що складати відповідні процесуальні акти (протоколи, постанови);
- розширити перелік осіб, які можуть бути залучені у кримінальне судочинство як законні представники неповнолітнього (п. 10 ст. 32 КПК України): допустити у певних випадках до справи інших його родичів – рідних брата, сестру, діда, бабу, вітчима, мачуху й ін.;
- пропонується доповнити ст. 48 КПК України положенням про обов'язкове сповіщення слідчим, прокурором (якщо він проводить досудове слідство) захисника про проведення з його неповнолітнім підзахисним кожної слідчої дії, для надання можливості взяття участі в її проведенні;
- внести у кримінально-процесуальний закон доповнення такого змісту: “затримання та взяття неповнолітнього під варту можуть застосовуватися після порушення кримінальної справи лише у разі, якщо він підозрюється у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого злочину чи якщо йому пред'явлено обвинувачення у вчиненні такого злочину”;
- пропонується закріпити в КПК законодавчо – надати компетентним державним органам можливість у певних, установлених законом випадках, звільняти неповнолітніх від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру при вчиненні ними злочинів середньої тяжкості;
- пропонується, в перелік обставин, закріплених у КПК України, що підлягають доказуванню, внести питання виявлення та усунення причин і умов, які

сприяють вчиненню злочину, виділивши їх окремим пунктом. Робота досудового слідства у справах неповнолітніх із цих питань має вестись у двох напрямках і складатися з двох складових: виявлення причин і умов та вжиття заходів для їх усунення;

- доповнити ст. 114-1 КПК окремою частиною такого змісту: “У разі виявлення порушень закону, винесення слідчим незаконних і необґрунтованих постанов порушує клопотання перед прокурором про їх скасування”.

*За результатами дослідження к.юр.наук Конетюка М.І.
Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого*

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВАДЖЕННЯ В СПРАВАХ ПРО ЗЛОЧИНИ НЕПОВНОЛІТНІХ

Прагнення України стати повноправним учасником міжнародного співтовариства призвело до ратифікації низки міжнародних документів, що стосуються захисту прав неповнолітніх, які вчинили злочин (Мінімальні стандартні правила, які стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила, 1985 р.) та ін.). На положення цих нормативних актів повинні спиратися як українські законодавці, так і правозастосовувачі, однак аналіз і зіставлення норм національного законодавства і міжнародно-правових документів свідчить про необхідність їх подальшого узгодження.

В умовах реалізації судово-правової реформи особливого значення набуває створення моделі ювенальної юстиції як комплексного механізму захисту неповнолітніх, зокрема й тих, що потрапили до сфери дії кримінального процесу.

На сьогодні залишаються дискусійними проблеми правового статусу неповнолітнього, особливостей застосування щодо неповнолітнього заходів процесуального примусу, звільнення його від кримінальної відповідальності тощо.

Щодо *інституту доказування в справах про злочини неповнолітніх*, думки експертів різняться. Дехто вважає, що предмет доказування за цією категорією справ являє собою конкретизацію (деталізацію) предмета доказування, зазначеного в статтях 64, 23 КПК України і не є його окремим видом. Інші визнають предмет доказування в справах про злочини неповнолітніх є самостійним інститутом кримінально-процесуального права (статті 64, 23, 433 КПК України). Тлумачення змісту ст. 433 КПК України дозволяє дійти висновку, що в ній робиться акцент саме на додатковому та більш ретельному вивченні правозастосовувачем обставин, які характеризують особу неповнолітнього правопорушника, а також на виявленні причин і умов, що сприяли вчиненню ним злочину. Саме вказані обставини повинні стати тим визначальним фактором, який впливатиме на весь хід судочинства.

Узагальнення матеріалів цієї категорії кримінальних справ свідчить про те, що практичні працівники нерідко зазнають певних ускладнень при визначенні кола тих властивостей підлітка, які необхідно встановити при з'ясуванні “характеристики особи неповнолітнього” (п. 3 ст. 433 КПК України). У свою чергу це перешкоджає індивідуальному підходу при визначенні виду та міри покарання неповнолітньому, застосуванні примусових заходів виховного характеру, прийнятті інших процесуальних рішень.

З урахуванням сучасних наукових положень дитячої та юнацької психології, педагогіки та психіатрії можна окреслити механізм впливу індивідуально-психологічних особливостей підлітків на формування їх протиправної поведінки, а також визначити ті характерні властивості особистості неповнолітніх, що стануть орієнтиром органам, які ведуть процес, при встановленні елементів предмета доказування в кримінальних справах.

Процес доказування в справах про злочини неповнолітніх так само має свою специфіку. Як зазначають психологи, у стресовій ситуації, якою є провадження в кримінальній справі, у підлітків загострюється тенденція до примітивних способів психологічного захисту, що проявляється в таких формах: реакція опозиції (бравада, демонстративний характер дій, висловлювань, який не є внутрішньо вмотивованим); реакція відмови (непідкорення вимогам); реакція ізоляції (прагнення уникнути негативних контактів); фрустрація у формі агресії чи уникнення від спілкування. Така поведінка виявляється в самообмові, приховуванні співучасників, взятті всієї вини на себе, ненаданні інформації, яка може покращити становище обвинуваченого і, як наслідок, ускладнює процес встановлення істини в справі. Тому для підвищення достовірності даних, отриманих під час проведення процесуальних дій, виникає нагальна потреба в спеціальних знаннях у галузі дитячої та юнацької психології. З огляду на це необхідно внести зміни в статтю 438 КПК України для уточнення правового положення педагога в кримінальному судочинстві, зокрема, визначено поняття “педагог”, форми його діяльності, коло процесуальних дій, в яких є доцільною його участь.

Значної уваги потребує **предмет судово-психологічної експертизи**, зокрема завдання, які може вирішити названа слідча дія під час провадження в справах про злочини неповнолітніх. Експертизу по встановленню здатності обвинуваченого (підсудного), який страждає розумовою відсталістю, не пов’язаною з психічним захворюванням, повністю усвідомлювати значення своїх дій та міри, в якій він керував ними, необхідно обов’язково проводити в межах комплексної судової психолого-психіатричної експертизи. Так, пропонується створити в Україні психолого-діагностичні центри, які б існували в системі соціальної служби в справах неповнолітніх, і мали б чітко визначені завдання та види діяльності.

Стосовно **порушення кримінальної справи щодо неповнолітнього** основний акцент варто зробити на тому, що початкова стадія процесу в справах про злочини неповнолітніх значною мірою обумовлює ефективність подальшого провадження цієї категорії справ. Аналізуючи думки вчених про порядок порушення кримінальної справи, в якій є дані про вчинення злочину неповнолітньою особою, необхідно нормативно закріпити положення, згідно з яким порушувати справу, проводити досудове слідство повинен лише слідчий, який спеціалізується в розслідуванні даної категорії справ, або прокурор. Запропонований порядок сприятиме зменшенню кількості помилок, що можуть мати місце в цій стадії процесу, стане додатковою гарантією, яка буде перешкоджати незаконному та необґрунтованому втягненню неповнолітнього в сферу дії кримінального процесу.

Також доцільне проведення попередньої перевірки заяв та повідомлень, в яких є відомості про вчинення злочину неповнолітнім, кримінальною міліцією в справах неповнолітніх, яка згідно із Законом України “Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх” наділена відповідними повноваженнями.

Мінімальні стандартні правила, які стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (“Пекінські правила”, 1985р.), містять положення про початковий контакт неповнолітнього правопорушника з компетентними органами держави, який

повинен відбуватися таким чином, щоб “поважати правовий статус неповнолітнього, сприяти його благополуччю та уникати спричинення шкоди з урахуванням обставин справи”. Враховуючи вимоги вказаного міжнародно-правового акта, а також те, що від враження, яке залишиться у неповнолітнього після спілкування з працівниками спеціальних підрозділів міліції, багато в чому залежить його подальша позиція в справі, працівники кримінальної міліції в справах неповнолітніх обов’язково повинні мати як юридичну освіту, так і педагогічні навички або значний досвід роботи з підлітками.

Узагальнення матеріалів цієї категорії кримінальних справ дозволяють дійти висновку, що неповнолітні підозрювані (обвинувачені, підсудні) не в повній мірі користуються наданими КПК України можливостями для свого захисту. Враховуючи те, що неповнолітньому часто важко розібратися у змісті тієї сукупності прав, які передбачені кримінально-процесуальним законом, є доцільним вручати записаний на окремому бланку детально розкритий перелік його прав та обов’язків на кожній стадії судочинства, починаючи з моменту порушення кримінальної справи.

Стосовно *особливостей правового положення (статусу) неповнолітньої особи, яка вчинила злочин і потрапила у сферу дії кримінального процесу*, зважаючи на необхідність зміцнення гарантій реалізації права неповнолітнього на захист, кримінально-процесуальний закон передбачає можливість так званого “подвійного представництва” його інтересів, тобто припускає одночасно участь у справі захисника та законного представника.

Розглядаючи діяльність захисника, участь якого обов’язкова в цій категорії кримінальних справ, акцентується увага на їх надзвичайно пасивній поведінці на досудовому слідстві. Аналізуючи такий стан речей, варто внести певні зміни до законодавства. Зокрема необхідно виключити випадки, коли органи досудового слідства за наявності до того підстав не визнають неповнолітнього підозрюваним або обвинуваченим, а допитують та провадять інші слідчі дії з участю підлітка як свідка, тобто фактично примушують до дачі показань стосовно себе. Для цього потрібно дозволити здійснювати захист неповнолітніх осіб лише адвокатам, які для відстоювання інтересів неповнолітнього можуть самостійно визначати лінію захисту; обов’язково сповіщати захисника про час і місце проведення слідчих дій за участю його підзахисного; узгодити положення КПК України щодо моменту вступу захисника в цю категорію кримінальних справ.

Передбачивши участь законних представників неповнолітнього обвинуваченого на досудових стадіях процесу, законодавець чітко не визначив їх правове положення. Враховуючи це, пропонується застосувати узагальнену правова норма, в якій чітко були б окреслені права та обов’язки законного представника на всіх стадіях процесу, визначений момент, з якого він може вступити в справу, а також порядок вирішення колізій у випадках, коли інтереси неповнолітнього та його законного представника не збігаються.

Необхідно також внести зміни у кримінально-процесуальне законодавство з метою *створення перешкод незаконному та необґрунтованому затриманню або взяттю під варту неповнолітнього*. Зокрема пропонується викласти в новій редакції статтю 434 КПК України, в якій акцентується увага на обов’язковому врахуванні індивідуально-психологічних особливостей неповнолітнього при

застосуванні вказаних запобіжних заходів, а також на доцільності їх призначення лише в тому випадку, коли немає підстав обрати інші, передбачені статтями 149, 436 КПК України. У разі затримання особи, яка не досягла вісімнадцяти років, необхідно вручати копію протоколу затримання і захиснику в момент допуску його до участі в справі; включити в закон положення про можливість апеляційного оскарження постанови судді про продовження затримання до десяти діб у порядку ч. 5 ст. 349 КПК України; передбачити у КПК можливість відстрочення взяття під варту; внести у ст. 165' КПК України положення про обов'язковість мотивування рішення про обрання, скасування чи зміну запобіжного заходу.

Стосовно **запобіжних заходів, що застосовуються до неповнолітніх, які вчинили злочин**, необхідно розширити їх спектр, особливо тих, які стануть альтернативою взяттю під варту. Зокрема, ефективним запобіжним заходом стане обов'язок періодичного звіту неповнолітнього перед компетентними державними органами (кримінальна міліція або служби в справах неповнолітніх) про його належну поведінку. Наведена пропозиція цілком відповідає Рекомендації R (80) 11 Комітету Міністрів державам – членам Ради Європи “Про взяття під варту до суду”, яку було прийнято 27 червня 1980 р.

Стосовно **матеріально-правових, кримінально-процесуальних та морально-психологічних підстав звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності**, можливі зміни та доповнення до порядку такого звільнення із застосуванням примусових заходів виховного характеру. Так, потрібно законодавчо закріпити за слідчим право зазначати в обвинувальному висновку або відповідній постанові, що направляється до суду, який захід впливу, на його погляд, найбільш доцільно застосувати щодо підлітка, а також надати компетентним державним органам можливість звільняти неповнолітніх від кримінальної відповідальності і застосовувати примусові заходи виховного впливу при вчиненні ними злочинів не тільки невеликої, а й середньої тяжкості.

Аналіз норм КПК України свідчить про те, що законом у судових стадіях процесу передбачено два порядки звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру:

- В першому випадку до суду надходить мотивована постанова слідчого, погоджена з прокурором, в якій пропонується розглянути питання про можливість звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності на підставі ч. 1 ст. 97 КК України. Суддя не проводить попереднього розгляду справи і, якщо він згоден з рішенням слідчого або прокурора, призначає справу до розгляду в судовому засіданні, а в разі незгоди – повертає справу прокурору з мотивованою постановою (ч.2 ст.447 КПК України).
- У другому випадку справа із затвердженим або новим обвинувальним висновком згідно зі ст. 232 КПК України направляється прокурором або його заступником до суду, якому вона підсудна. Суд за результатами попереднього розгляду в своїй постанові може прийняти рішення про закриття кримінальної справи при наявності обставин, передбачених ч. 1 ст. 97 КК України.

Таким чином, суд може закрити кримінальну справу щодо неповнолітнього в стадії попереднього розгляду і звільнити його від кримінальної відповідальності

із застосуванням примусових заходів виховного характеру лише при наявності обвинувального висновку. У зв'язку з цим пропонується уточнити норму ст. 248 КПК України, закріпивши в законі положення про те, що суд у цій стадії кримінального процесу може закрити справу лише при наявності обставин, зазначених у ч.2 ст. 9 цього Кодексу.

Узагальнення матеріалів кримінальних справ дає підстави зробити висновок про те, що *судді майже не використовують надану їм законом можливість звільнення підлітків від кримінальної відповідальності на підставі ст. 9 КПК України в стадії попереднього розгляду справи, а з моменту винесення суддею рішення про призначення справи до судового розгляду до моменту безпосереднього її розгляду в судовому засіданні минає тривалий час, іноді кілька місяців.* На думку експертів, при наявності підстав звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності із застосування до нього примусових заходів виховного характеру є доцільним закриття справи саме на цій стадії кримінального процесу. Наведене повністю відповідає п. 12.1 Пекінських правил, в яких зазначено, що справу щодо неповнолітнього спочатку і до кінця треба вести швидко і без зайвих затримок.

Діючим законодавством передбачений *скорочений порядок судового слідства* (ст. 299 КПК України), який спрямований на прискорення провадження в справі і є цілком доцільним при розгляді в суді справ про злочини неповнолітніх. Але для застосування вказаної процедури необхідно внести зміни в закон. Зокрема: необхідно вручати неповнолітньому та його захиснику копію обвинувального висновку не пізніше, ніж за три дні до початку попереднього розгляду справи суддею; вирішуючи питання про скорочений порядок судового слідства в справах неповнолітнього, суд повинен обов'язково з'ясувати думку захисника з цього питання, і тільки при згоді останнього суд має право вирішувати питання, передбачені ч. 2 ст. 253 КПК України.

Стосовно *питання гласності судового розгляду справ про злочини неповнолітніх*, було б доцільно розглядати в закритому судовому засіданні справи щодо всіх осіб, які не досягли вісімнадцятирічного віку; для збереження психічної та психологічної рівноваги підлітка з метою подальшої його ресоціалізації заборонити розголошувати відомості про неповнолітнього, доки вирок (постанова, ухвала) щодо нього не набере законної сили.

На підставі аналізу процесуального положення в судовому засіданні представників підприємств, установ або організацій, в яких навчався чи працював неповнолітній, а також громадських організацій за місцем роботи його батьків, опікунів або піклувальників, пропонується розширити права вказаних суб'єктів, зокрема, шляхом надання їм можливості заявляти клопотання про звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності або покарання з передачею його на поруки чи під нагляд педагогічного або трудового колективу. Наслідком чого стане зменшення кількості підлітків, яким судом буде призначене реальне покарання.

Особливої уваги варто надати *процесуальним строкам розгляду в суді справ цієї категорії.* Адже тривале знаходження у сфері кримінального процесу негативно відбивається на психіці неповнолітніх. У зв'язку з цим пропонується внести доповнення до п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України від 1 квітня 1994 р.

№ 3 “Про строки розгляду судами України кримінальних і цивільних справ” і орієнтувати суддів на необхідність розгляду справ про суспільно небезпечні діяння, вчинені неповнолітніми, у першочерговому порядку.

Стосовно *вирішення в судових рішеннях питання про вид та міру покарання або про застосування примусових заходів виховного характеру*, вся система примусу та обмежень, що застосовується до осіб, які не досягли вісімнадцяти років і вчинили суспільно небезпечне діяння, спрямована на досягнення гуманної мети – виправлення та ресоціалізацію. Для підвищення ефективності заходів впливу, які застосовуються до неповнолітнього, пропонуються наступні зміни та доповнення до норм закону. Зокрема:

- до кримінального законодавства: закріпити за судом право направляти неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи лише при вчиненні ним особливо тяжкого, тяжкого або злочину середньої тяжкості (як це зроблено в КК Російської Федерації); визначити в законі статус особи вихователя та “окремої особи, за згодою якої або на прохання якої, суд може покласти обов’язок нагляду за засудженим та проведення з ним виховної роботи” (п. 4 ст. 104 КК України); відновити в КК України положення про “обставини, які пом’якшують або обтяжують відповідальність (а не покарання)”, що дозволить суду враховувати їх при призначенні примусових заходів виховного характеру, які є різновидом відповідальності;
- до кримінально-процесуального законодавства: передбачити, що рішення про продовження свого навчання для завершення навчального року або професійної підготовки в спеціальних навчально-виховних закладах після відбування строку дії відповідного примусового заходу повинен приймати лише неповнолітній, а не державні органи; закріпити в законі обов’язок суду мотивувати рішення про звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності або покарання із застосуванням заходів виховного впливу; змінити редакцію ст. 445, 448 КПК України з метою орієнтації суддів на призначення до неповнолітнього тих заходів впливу, які, за даними статистики, є найбільш ефективними (звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру та звільнення від відбування покарання з випробуванням), що дозволить зменшити рецидив злочинності неповнолітніх, сприятиме більш швидкому їх виправленню та перевихованню.
- Необхідно також узгодити деякі норми Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів. Статтю 445 КПК України в частині можливості призначення вихователя або громадського вихователя, ч. 1 ст. 447 КПК України в частині визначення виду процесуального документа, яким суд повинен обґрунтувати своє рішення про звільнення неповнолітнього від покарання із застосуванням примусових виховних заходів – привести у відповідність до норм КК України.

Узагальнюючи викладене, на думку експертів, варто внести наступні зміни до чинного законодавства:

- предмет доказування в справах про злочини неповнолітніх має бути самостійним інститутом кримінально-процесуального права; пропонується по-новому окреслити у КПК України обставини, що підлягають встановленню в цій категорії справ, шляхом деталізації (конкретизації) та доповнення положеннями, які дозволять отримати всебічну характеристику особи неповнолітнього обвинуваченого;
- з метою зміцнення гарантій реалізації права на захист неповнолітнього, який вчинив злочин, потребує уточнення процесуальне положення його захисника та законного представника в кримінальному процесі;
- конфіденційність інформації щодо неповнолітнього має бути забезпечена під час усього провадження в кримінальній справі і щодо всіх осіб, які не досягли вісімнадцятирічного віку;
- пропонується віднести вирішення питання про порушення кримінальної справи про злочини неповнолітніх і проведення досудового слідства до виключної компетенції слідчих, які спеціалізуються в розслідуванні даної категорії справ, або прокурора;
- провадження, яке закінчується винесенням постанови про направлення справи до суду для вирішення питання про звільнення неповнолітнього обвинуваченого від кримінальної відповідальності, має бути новою, самостійною формою закінчення досудового розслідування;
- необхідно надати органам, які здійснюють провадження в справі, право звільняти неповнолітніх від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових виховних заходів не лише за вчинення злочинів невеликої, але і середньої тяжкості;
- необхідно закріпити процедуру закриття справи згідно із ст. 9 КПК України в стадії попереднього розгляду справи суддею. Це питання повинно вирішуватися в судовому засіданні з обов'язковою участю неповнолітнього обвинуваченого, прокурора, потерпілого, захисника, законного представника;
- з метою підвищення достовірності даних, отриманих у результаті проведення процесуальних дій з участю неповнолітнього, який вчинив злочин, пропонується внести зміни до кримінально-процесуального законодавства в частині уточнення правового статусу педагога в кримінальному судочинстві, зокрема, визначені: поняття “педагог”, форми його діяльності, коло процесуальних дій, в яких є доцільною його участь;
- на підставі аналізу дієвості запобіжних заходів, що обираються до неповнолітнього, який вчинив злочин, пропонується передбачити в законі нові види запобіжних заходів, які здатні бути реальною альтернативою взяттю під варту; по-новому нормативно визначити критерії застосування запобіжного заходу у вигляді затримання або взяття під варту, змінити порядок їх обрання;
- необхідно прискорити та оптимізувати порядок судового розгляду кримінальної справи та рішень, які приймає суд у цій стадії процесу; підвищити роль служб у справах неповнолітніх та спеціальних підрозділів

міліції в судовому засіданні, судам застосовувати до неповнолітніх ті заходи впливу, що мають найбільший виховний ефект.

Однією з найбільш актуальних судоустрійних проблем України можна визнати відсутність ювенальної юстиції, яка являє собою особливу систему правосуддя. За відсутністю достатнього матеріального забезпечення, що перешкоджає створенню спеціалізованих судів у справах неповнолітніх, спеціалізація суддів, слідчих, прокурорів, захисників, а також більш активна діяльність соціальних служб може стати тим першочерговим етапом, який у подальшому дозволить поступово створити модель ювенальної юстиції в Україні.

*За результатами дослідження к.юр.наук Карпенка М.О.
Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого*

ОЦІНЮВАННЯ РИЗИКІВ В ПАТРОНАЖНІЙ РОБОТІ З ПІДЛІТКАМИ, ЩО ПЕРЕБУВАЮТЬ У КОНФЛІКТІ ІЗ ЗАКОНОМ

(Узагальнення методичних рекомендацій, опрацьованих для Міністерства у справах дітей та молоді Канади)

З метою забезпечення ефективності патронажної роботи з підлітками, що перебувають у конфлікті із законом, спрямованої на відповідний виправний вплив та потреби в реабілітації, варто розробляти та застосовувати практичний інструментарій для персоналу. Так, одним з інструментів для фахівців можна вважати оцінювання ризиків у роботі з кожним конкретним неповнолітнім правопорушником.

Принципи оцінювання

Існують певні основні припущення щодо реабілітаційної роботи з підлітками. Перше припущення полягає в тому, що правильно надані послуги допомагають знизити рівень злочинності серед молоді. Друге припущення має на увазі, що успіх втручання залежить від певних умов. В цілому ефективними можна визнати лише ті програми, які надають молоді в групі підвищеного ризику належним чином спрямовані послуги, і які приділяють особливої уваги методикам пізнавальної поведінки.

Тут необхідно враховувати три основні принципи втручання, а саме:

Принцип ризику: Більш інтенсивний рівень послуг передбачається для випадків підвищеного ризику; тоді як у випадках з меншим ризиком буде більш доцільним мінімальний рівень втручання.

Принцип потреб: Завдання наданих послуг відповідають криміногенним потребам правопорушників. Під криміногенними потребами тут маються на увазі характеристики підлітків, які можуть бути змінені у такий позитивний спосіб, що зменшує вірогідність злочинної діяльності.

Принцип реагування: Способи та режими обслуговування узгоджуються із способами навчання та можливостями злочинців. Іншими словами, фахівець пропонує той тип обслуговування, який відповідає не лише криміногенним потребам, але й особистим якостям та особливостям підлітків, що підвищує вірогідність виграшу від такого виду послуг.

Виходячи з цих принципів, існує очевидна необхідність практичного оцінювання. В цілому такі припущення та принципи мають на увазі, що максимально точна оцінка ризику критично важлива для прийняття рішень про втручання. Отже, оцінювання має бути систематичним і потребує певного структурованого формату, аби максимально підвищити його достовірність та точність

Розглянемо деякі з аргументів на користь або проти систематичного оцінювання.

Серед аргументів, які найчастіше можна почути від противників систематичного оцінювання можна згадати наступні:

- Я вже давно працюю в цій галузі і точно знаю, що мені потрібно; і мені аж ніяк не потрібні поради від так званих експертів, які саме питання я маю ставити своїм підопічним;
- Виповнювати всі ці форми – пуста трата часу; я марную час, який можна було б з користю використати для вирішення проблем дитини;
- Я не маю часу на всі ці папірці; у мене й так забагато роботи;
- Ці так звані системи завжди створюються людьми, які нічого не знають про подібну роботу.

В деяких з цих доводів є доля правди, але існують і більш вагомні аргументи на користь систематичного оцінювання, як то:

- Всі ми маємо власні упередження та „сліпі плями”, отже застосування єдиного формату примушує нас дивитися на клієнта неупереджено та об’єктивно;
- Застосування стандартної форми полегшує спілкування між фахівцями; у будь-якому випадку ми розмовляємо спільною мовою;
- Застосування систематичного оцінювання надає певний захист в обґрунтуванні судження, що виносилося при повній та об’єктивній оцінці;
- Стандартна оцінка надає якісну інформацію для звітів керівництву та щодо винесення рішення;
- Нарешті, застосування стандартизованих засобів оцінювання доводить нашу професійність, а наші підходи в роботі робить більш систематичними та узгодженими.

Жоден з наведених аргументів не заперечує особистого внеску фахівця. Тут будуть доречними два міркування. По-перше, будь-який новий спосіб оцінювання має враховувати накопичений досвід професійних працівників. Жоден „експерт”, що намагається нав’язати штучно створений інструмент, не досягне успіху. По-друге, будь-яка опрацьована система оцінювання, попри її важливу роль у винесенні рішення стосовно клієнта, повинна містити положення про особистий розсуд фахівця. Адже остаточне рішення залишається саме за фахівцем / оцінником.

При роботі над формою оцінювання ризиків/потреб мають бути враховані 3 основні фактори:

- 1) вона повинна спиратися на провідні та інноваційні теоретичні та емпіричні розробки в галузі підліткової злочинності;
- 2) при її опрацюванні має бути врахований досвід патронажної роботи відповідних державних установ, в тому числі виправних закладів;
- 3) в опрацюванні мають проводитися широкі консультації з працівниками відповідних служб та відомств та місцевими соціальними установами.

Нарешті, варто ще раз підкреслити, що така форма оцінювання ризиків/потреб не

розрахована на те, аби замінити собою висновки фахівців, які залишаються критично важливими в процесі втручання від початку і до самого кінця. Радше така форма повинна надавати структуру для формулювання цих висновків.

Оцінка ризиків та потреб

З метою зменшення вірогідності скоєння повторних злочинів, варто взяти до уваги та оцінити по можливості якомога більше факторів ризику, а також визначити найбільш вразливі сторони у поведінці та оточенні дитини, аби надана допомога була максимально корисною та результативною

Серед факторів ризику тут можна визначити наступні:

- Попередні та чинні злочини/рішення суду;
- Сімейні обставини/виконання батьківських обов'язків;
- Освіта та працевлаштування;
- Взаємовідносини з однолітками;
- Зловживання алкоголем та наркотиками;
- Вільний час/дозвілля;
- Особисті якості/поведінка; та
- Психологічні установки/орієнтація.

Спочатку по кожній категорії факторів ризику визначається відповідний рівень (низький, середній, високий та дуже високий), а потім виставляється загальна оцінка рівня ризику по конкретному випадку.

В кожній категорії факторів ризику будуть також надзвичайно важливі коментарі щодо пом'якшуючих/обтяжливих обставин, а також посилання на джерело інформації. Це дозволить провести максимально об'єктивне оцінювання та обрати найбільш ефективний метод корекційної роботи. Тут необхідно зазначити ті обставини, які можуть бути не завжди безпосередньо пов'язаними з кримінальною діяльністю, але повинні впливати на винесення рішень стосовно підлітка. По-перше, це стосується факторів сім'ї та батьківських обов'язків; по-друге, власне особистості підлітка. Врахування таких обставин при виробленні плану патронажної роботи дуже важливі, адже саме вони дозволять адекватно реагувати на ті потреби клієнта, що залежать від культурного оточення.

Так само патронажний працівник надає свою оцінку необхідному рівню контакту по кожному окремому випадку, як то адміністративний нагляд, мінімальний нагляд, середній нагляд та максимальний нагляд.

Після оцінювання рівня ризику опрацьовується **план патронажної роботи**, що містить мету, завдання та заходи для виконання таких завдань. Наприклад, одним із завдань можна вказати покращення поведінки підлітка в школі, а відповідні заходи для виконання передбачатимуть опрацювання програми корекції поведінки у співпраці із шкільним вчителем.

Оцінка факторів ризику за категоріями

1) Попередні та чинні злочини/рішення суду

- Тут варто враховувати кількість випадків „визнання винним” в минулому, тобто до моменту чинного обвинувачення;
- Кількість випадків неявки, порушення умов пробації/умовно-дострокового звільнення, втечу з місця ув'язнення, невиконання альтернативних/позасудових заходів, порушення закону в цілому;
- Наявність попередніх термінів пробації;
- Попередні випадки позбавлення волі (чи виносилося раніше стосовно підлітка судове рішення або вирок про позбавлення волі із загальним або жорстким режимом ізоляції).

2) Сімейні обставини/виконання батьківських обов'язків;

- відсутність належного догляду (якщо батьки або опікуни часто залишають підлітка без догляду, не цікавляться його життям та оточенням, або ж здійснюють недостатній догляд за підлітком);
- труднощі з контролем за поведінкою підлітка (коли батькам важко контролювати поведінку підлітка; підліток „некерований”; підліток живе окремо від батьків і його поведінка не контролюється);
- неприпустимі покарання (надмірне застосування тілесних покарань; постійне використання крику та погроз; надто жорсткі правила поведінки, практика примушування або ж, навпаки, всездозволеність з боку батьків/ опікунів);
- Непослідовне виховання (батьки / опікуни непослідовні у застосуванні правил, покарань та заохочень; кількість опікуючих осіб; погодинні няні; прийомні батьки);
- Погані стосунки між батьком і дитиною (між батьком/дорослим, що виконує функції батька, і підлітком склалися особливо ворожі або байдужі/холодні стосунки, хоча й не обов'язково виражені у жорстокому поводженні з дитиною);
- Погані стосунки між матір'ю і дитиною (між матір'ю /особою, що виконує функції матері і підлітком склалися особливо ворожі або байдужі/холодні стосунки, хоча й не обов'язково виражені у жорстокому поводженні з дитиною).

3) Освіта та працевлаштування

- Погана поведінка в класі (підліток блазує, вимагає постійної уваги, брутальний або іншим чином виявляє погану поведінку на уроках та в стінах школи)
- Погана поведінка на шкільному подвір'ї (підліток провокує насильницькі дії, брутально ставиться до вчителів або виявляє інші деструктивні дії на шкільному подвір'ї; були виявлені випадки неправомірної поведінки або кримінальної діяльності (наприклад, крадіжки, вандалізм, зловживання наркотиками, насильницькі дії стосовно однолітків); чи були випадки відсторонення від навчання або виключення із школи; як часто викликалися до школи батьки);
- Низька успішність навчання (підліток не встигає по певному предмету, або існують інші факти проблем із навчанням);

- Проблеми стосунків з однолітками (наявні факти поганого ставлення до підлітка; він ізольований, замкнений, або є інші свідчення складних стосунків з однолітками у школі);
 - Проблеми стосунків з викладачами (наявні факти значних і постійних проблем з викладачами);
 - Прогули (підліток прогулює школу або пропускає уроки без важливих причин);
 - Безробітний / не шукає роботу (підліток має працювати, але не шукає роботу).
- 4) Взаємовідносини з однолітками
- Приятелювання з делінквентними неповнолітніми (дехто із знайомих/приятелів підлітка – злочинці, беруть участь у злочинній діяльності або мають антисоціальну установку; членство в молодіжній банді);
 - Немає або мало знайомих серед нормальних дітей (у підлітка дуже мало знайомих/приятелів НЕ злочинців та немає позитивних рольових моделей в якості прикладу);
 - Немає або мало друзів серед нормальних дітей (у підлітка немає або мало близьких друзів, які могли б бути позитивним прикладом).
- 5) Зловживання алкоголем та наркотиками
- Поодинокі випадки вживання наркотиків (існують свідчення того, що підліток інколи вживає незаконний наркотик, але таке вживання не є проблемою);
 - Систематичне вживання наркотиків (існують свідчення того, що підліток вживає незаконний наркотик щонайменше двічі на тиждень протягом року, і таке вживання є проблемою – наприклад, пов'язані з наркотиками арешти, проблеми з навчанням чи роботою, контакти з медичними закладами, симптоми абстиненції, зміни в характері, сімейні або соціальні проблеми, нещодавній діагноз наркоманії / наркозалежності, проблеми із загостренням захворювання);
 - Систематичне вживання алкоголю (вживання спиртних напоїв щонайменше тричі на тиждень, і таке вживання є проблемою – наприклад, підліток часто непритомніє через сп'яніння, має пов'язані з алкоголем арешти, проблеми з навчанням чи роботою, контакти з медичними закладами, симптоми абстиненції, зміни в характері, сімейні або соціальні проблеми, нещодавній діагноз алкоголізму, проблеми із загостренням захворювання);
 - Вживання алкоголю або наркотиків заважає нормальному життю (впливає на фізіологічні та соціальні функції підлітка та/або пов'язане з антисоціальною діяльністю). Тут варто з'ясувати, наскільки негативним визнає і усвідомлює цей вплив сам підліток, а також його батьки, вчителі, друзі.
 - Вживання алкоголю або наркотиків пов'язане із злочинною діяльністю (є підстави для висновку, що злочинна діяльність підлітка пов'язана із вживанням наркотиків або алкоголю; вживання наркотиків або алкоголю призвело або могло призвести до порушення закону та встановлення нагляду за підлітком). Тут варто шукати факти можливої участі в торгівлі наркотиками, а також здійснення крадіжок ті інших злочинів для підтримки наркозалежності.

6) Вільний час/дозвілля

- Обмежена організована участь (підліток не займається командними видами спорту, не відвідує гуртки або клуби в школі або за місцем проживання);
- Підліток міг би проводити час з більшою користю (надто багато часу витрачається на пасивну або неконструктивну діяльність, як то перегляд телевізору або комп'ютерні ігри);
- Відсутність особистих інтересів (є очевидним, що у підлітка відсутні позитивні особисті інтереси, як то читання, хобі, спорт).

7) Особисті якості/поведінка

- Зависока самооцінка (підліток вважає себе кращим за інших, постійно хвастає, домінує в групі однолітків);
- Фізична агресивність (підліток виявляє фізичну агресію до інших людей, часто влаштовує бійки);
- Сплески роздратування (будучи засмученим або роздратованим, підліток демонструє гнів або виходить із себе для того, аби досягти своєї мети; сплески роздратування зазвичай спрямовані на предмети);
- Неможливість зосередитися (підлітку важко зосередитися на виконанні завдання, важко завершити роботу, важко підтримувати увагу/концентрацію, або ж він занадто гіперактивний);
- Низька переносимість фрустрації (підліток важко виносить фрустрацію, може словесно оскорбляти інших; як правило, реагує імпульсивно, легко втрачає терпіння);
- Неадекватне почуття провини (підліток не відчуває докорів сумління, коли його поведінка зашкодила іншим; не бере відповідальність за свої дії, або не вибачається за поведінку);
- Вербальна агресивність (підліток часто виявляє вербальну агресивність, вдається до ворожого або загрозового стилю спілкування з іншими).

8) Психологічні установки/орієнтація.

- Антисоціальні/кримінальні установки (психологічні установки підлітка підтримують кримінальний або антисоціальний спосіб життя: він не вважає прийнятними для себе суспільні правила та закони; демонструє лояльне ставлення до кримінальної діяльності або готовність порушувати правила, якщо йому це вигідно; висловлює неповагу/ворожість до традиційних базових суспільних цінностей; або підтримує деякі про соціальні види діяльності в контексті кримінальної поведінки);
- Не просить про допомогу (підліток не звертається за допомогою і з небажанням приймає необхідне втручання);
- Активно протриває допомозі (підліток чинить активний спротив втручання патронажних працівників або соціальних закладів);
- Не має авторитетів (підліток відмовляється виконувати вказівки батьків, вчителів або інших носіїв авторитету, а також вороже налаштований до системи кримінальної юстиції);
- Бездушний, мало піклується про інших (підлітка мало турбують почуття та добробут інших людей, він не співчуває, може поводитися як психопат).

Пом'якшуючі / обтяжливі обставини

1) Сім'я / батьки

- Кримінальна спадковість (близькі родичі – батьки, брати або сестри – неодноразово вдавалися до злочинних дій);
- Емоційні розлади / психіатрія (один або обидва батьки страждають або в нещодавньому минулому страждали на психічні розлади та розумову неповноцінність);
- Зловживання наркотиками / алкоголем (Один або обидва батьки страждають або в нещодавньому минулому були нарко- алкогольно залежними);
- Подружній конфлікт (батьки переживають або нещодавно пережили подружній конфлікт);
- Фінансові / житлові проблеми (в сім'ї наявні фінансові або житлові проблеми);
- Відсутність співробітництва з боку батьків (один або обидва батьки не бажають співпрацювати в спробах вирішити проблеми підлітка);
- Культурні / етнічні питання (сім'я стикається з проблемами або конфліктами, пов'язаними з культурною/етнічною/релігійною адаптацією);
- Жорстоке поводження з боку батька (батько вдавався до фізичного, емоційного або сексуального насильства до члена сім'ї);
- Жорстоке поводження з боку матері (мати вдавалася до фізичного, емоційного або сексуального насильства до члена сім'ї);
- Серйозні емоційні травми в сім'ї (можливо, пов'язані із смертю або хворобою одного з членів сім'ї, розпадом сім'ї, кризою схожого типу).

2) Підліток

- Проблеми із здоров'ям (в даний момент у підлітка серйозні проблеми із здоров'ям);
- Інвалідність (підліток страждає від стану, що призводить до втрати працездатності);
- Низька розумова здібність \ відставання у розвитку (у підлітка явний брак розумових здібностей, що призводить до втрати працездатності ; порушення, пов'язані із затримкою розвитку);
- Неспроможність навчатися (попри нормальні розумові здібності підліток страждає на неспроможність навчатися, яка була офіційно діагностованою або неофіційно виявленою);
- Низька успішність у навчанні (підліток зазвичай навчається в школі нижче за свої здібності);
- Навички прийняття рішень (підлітку важко вирішувати свої особисті / соціальні проблеми);
- Жертва фізичного / сексуального насильства (підліток пережив у своєму житті насильство).
- Жертва відсутності догляду (підліток пережив у своєму житті відсутність уваги до себе);
- Боязкість/замкнутість (підліток не має сталих стосунків з іншими дітьми і не має мотивації та бажання створювати такі стосунки);

- Коло спілкування не відповідає віку (підліток проводить багато часу з особами, які набагато молодші, або старші за нього);
- Пригніченість (очевидно, що підліток перебуває у більш-менш хронічному стані депресії);
- Низька самооцінка (підліток недостатньо поважає себе або має низьку самооцінку);
- Неадекватна сексуальна активність (підліток вдається до неправомірної або неадекватної сексуальної поведінки, як то проституція або експлоїтаціонізм);
- Расистські погляди / сексизм (підліток виявляє антисоціальні погляди стосовно жінок, релігійних або етнічних груп);
- Низький рівень соціальних навичок (підліток погано орієнтується та неадекватно поводить в різних соціальних ситуаціях; відсутні нормальні соціальні навички);
- Впертість в непогодженні (очевидно, що підліток нездібний визнати існування власних проблем, в нього відсутнє почуття провини);
- Спроби самогубства (в разі відомостей про спроби самогубства варто приділити особливої уваги періодам депресії та можливим психічним розладам);
- Діагноз психозу (якщо тепер або в минулому був діагностований психоз або інший психічний розлад);
- Загроза з боку третіх осіб (підлітку загрожує небезпека від інших осіб);
- Випадки сексуального / фізичного насильства (в минулому були випадки, коли підліток вдавався до сексуального / фізичного насильства проти інших осіб);
- Випадки сексуального / фізичного насильства (в минулому були випадки, коли підліток нападав на вчителів, батьків, наставників);
- Застосування зброї (в минулому підліток вдавався до застосування будь-яких видів зброї);
- Підпалювання (в минулому підліток вдавався до підпалювання або спроб підпалювання);
- Втечі (в минулому підліток вдавався до втечі або спроб втечі з місця позбавлення волі);
- Захищеність (рівень добробуту/захищеності підлітка);
- Неприйнятні житлові умови (підліток живе на вулиці або в інших неприйнятних умовах).

Таким чином, застосування уніфікованої методики оцінювання ризиків, що дозволяє також врахувати всі можливі обставини, які впливають на поведінку підлітка у конфлікті із законом, може бути використана для опрацювання найбільш ефективного плану патронажної роботи в кожному окремому випадку, а також визначити належну міру втручання в процес соціально-психологічної реабілітації.

Разом з тим, застосування індивідуального підходу з урахуванням фахових міркувань патронажного працівника дозволяє застосовувати такі механізми втручання, які не лише корегують поведінку підлітка тут і зараз, але й допомагають вирішити ті проблеми особистості, які заважають їй подальшому повноцінному розвитку як активного члена суспільства.

ДІМ СВОБОДИ УКРАЇНА

Міжнародна громадська організація „Дім Свободи Україна” - неурядова, неприбуткова, позапартійна організація, що була створена у 2003 році за ініціативою професійної команди виконавців програми технічної допомоги „Партнерство за реформи в Україні”, втілюваної найстарішою американською правозахисною організацією Freedom House. Отже ми можемо по праву пишатися причетністю до створення в Україні спільноти впливових і життєздатних „мозкових центрів”, рекомендації яких мають сьогодні суттєвий вплив на визначення практично всіх політичних напрямків в державі – від бюджетної сфери до євро інтеграції.

Об'єднавши набутий багаторічний досвід роботи з українськими організаціями громадянського суспільства – від регіональних правозахисних груп до національних аналітичних центрів – ми визначили своїм основним статутним завданням сприяння розвитку демократичної держави через активну участь у виробленні публічної політики та консолідацію зусиль на захист прав і свобод кожного громадянина України.

Використовуючи інноваційні методики, ми проводимо дослідження з широкого кола питань, важливих для суспільства – політичні та соціально-економічні реформи, розвиток місцевого самоврядування, судова реформа, ювенальна юстиція, сучасна система освіти – і виносимо результати на широке обговорення.

Організація надає суттєву підтримку регіональним аналітичним центрам та правозахисним групам через проведення тренінгів, стажувань та консультацій.

Від моменту заснування організації, „Дім Свободи Україна” випустив низку публікацій за результатами проведеної діяльності. На сьогодні нашою „візитівкою” можна вважати щорічний порівняльний звіт про стан дотримання конституційних прав та свобод в Україні, який видається останні три роки.

Сьогодні ми пишаємося партнерами, серед яких не лише громадські організації, але й відомі незалежні експерти, науковці, судді, державні діячі, журналісти, без допомоги яких наша діяльність була б неможливою.

Нарешті, ми дякуємо нашим донорам та спонсорам – Національному фонду за демократію (NED), Інституту сталих спільнот (ISC), програмі „Україна: Верховенство права” та Міжнародному фонду „Відродження” за високу оцінку наших проектів та надану допомогу.

НОВІ ІНІЦІАТИВИ ДЛЯ ОНОВЛЕНОЇ ДЕРЖАВИ

Протягом семи останніх років ми успішно працюємо над виконанням довгострокових ініціатив, спрямованих на прискорення демократичних і соціально-економічних реформ та на забезпечення належного рівня дотримання політичних прав та громадянських свобод в Україні.

У 2004 році за підтримки National Endowment for Democracy розпочато програму сприяння правозахисному руху „Абетка з прав людини в Україні”, основними завданнями якої є озброїти громадських захисників практичними навичками та механізмами ефективного захисту порушених прав громадян, з одного боку, та здійснити експертний аналіз стану дотримання конституційних прав і свобод в Україні з виробленням відповідних рекомендацій та винесенням найгостріших проблем на широке обговорення – з іншого. В рамках програми видається щорічний порівняльний аналітичний звіт „Стан дотримання політичних прав та громадянських свобод в Україні”, який містить результати соціологічних досліджень (загальноукраїнського та експертного); результати моніторингу, здійснюваного регіональними партнерськими організаціями; та експертний аналіз з рекомендаціями щодо окремих груп прав (базових, політичних, соціальних, економічних, культурних тощо).

„Школа публічного адвоката” надає можливість громадським захисникам (перш за все з регіонів) ознайомитися з найкращими практиками та набути практичних навиків для більш ефективного захисту громадян, чії права були порушені. В якості тренерів ми запрошуємо досвідчених адвокатів, суддів, працівників прокуратури та міліції, відомих правозахисників.

Ще однією довготривалою ініціативою стала програма **„Сприяння розвитку публічної політики в регіонах”**, що була започаткована за підтримки Інституту сталих спільнот (ISC), і основним завданням якої є посилення взаємодії між місцевими громадськими організаціями та незалежними аналітичними центрами для більш активної участі у визначенні та пошуку шляхів ефективного вирішення першочергових соціальних та економічних проблем в регіонах. За 3 роки було надано 23 гранти регіональним організаціям для виконання проєктів в таких ключових галузях, як альтернативна бюджетна політика; регулювання розподілу землі; житлова реформа; стратегічне планування розвитку міста; молодіжна політика; соціальний захист дітей-сиріт; діяльність силових відомств; антикорупційні програми. „Домом Свободи Україна” та партнерськими організаціями проведено понад 140 публічних подій, в тому числі експертні круглі столи, конференції та прес-конференції, публічні слухання.

В рамках ініціативи понад 50-ти регіональних експертів пройшли стажування на базі київської партнерської організації – Центру ім. Разумкова. Окрім того, була започаткована ініціатива обміну практичним досвідом між регіональними аналітичними центрами, що дозволяє успішно поширювати інноваційні методики по всій Україні.

Від початку 2007 року за підтримки програми „Україна: Верховенство права” було розпочато новий проєкт **„Адміністративне судочинство як механізм забезпечення ефективного балансу інтересів громадськості та державної системи”**. Він спрямований на проведення моніторингу та аналізу діяльності новоутворених адміністративних судів. До участі в проєкті активно залучені судді та працівники апарату судів, незалежні експерти в галузі судової реформи, практикуючі адвокати та студенти-правники київських вузів. У 2008-2009 ми взяли участь у виконанні пілотної програми опитувань громадян – відвідувачів судів за допомогою методології карток громадянського звітування, оцінивши рівень задоволеності громадян якістю роботи Київського апеляційного адміністративного суду та Київського окружного адміністративного суду.

У 2009 році „Дім Свободи Україна” за підтримки Міжнародного фонду „Відродження” розпочав роботу над новим проєктом **„Аналіз державної політики України та заходів відповідних інституцій щодо умов утримання та соціальної адаптації неповнолітніх у пенітенціарних установах”** з метою дослідити ситуацію з дотриманням прав неповнолітніх, що опинилися у конфлікті із законом, а також за безпосередньої участі Держдепартаменту України з виконання покарань опрацювати рекомендації для відповідних міністерств, установ та організацій щодо психологічної адаптації та соціальної реабілітації ув’язнених підлітків та попередження підліткової злочинності; особливої уваги надати програмам психологічної допомоги, професійної освіти та подальшого працевлаштування молодих людей.

Дім Свободи - Україна

вул. Горького, 160, к. 2

Київ 03150, Україна

Тел\факс.: (380) (44) 522-80-67

E-mail: khmyz@freedomhouse.kiev.ua

www.freedomhouse.org.ua